

Η ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ ΚΑΙ Η ΣΧΕΣΙΣ ΑΥΤΗΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΘΕΟΛΟΓΙΑΝ

ΥΠΟ

ΝΙΚΟΛΑΟΥ Ι. ΛΟΥΒΑΡΙ

ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

Τὰ πνευματικὰ φαινόμενα, ἐκ τῶν ὁποίων ἀποτελεῖται, ὡς γνωστόν, ὁ ἀνθρώπινος πολιτισμός, ἐμφανίζονται τρεῖς πλευρὰς, αἱ ὁποῖαι εἶναι μὲν στενῶς συνυφασμένα πρὸς ἀλλήλας, ἀλλὰ καὶ διακρίνονται σαφῶς ἀλλήλων. Οὕτω λ.χ. ποιητικόν τι δημιουργήμα, τὸ ὁποῖον ὡς τοιοῦτον εἶναι ἐπὶ μέρους ἐκδήλωσις τοῦ πνευματικοῦ φαινομένου τῆς τέχνης, διακρίνεται εἰς μορφήν, οἷα ὁ στίχος καὶ ἡ στροφή, ἡ ὁμοιοκαταληξία καὶ ὁ ρυθμός, ἡ ἐπιλογή τῶν λέξεων καὶ αἱ ποιητικαὶ εἰκόνες, εἰς ψυχικὸν περιεχόμενον, τὸ ὁποῖον συνίσταται εἰς ὄρισμένα βιώματα, στενὴν ἔχοντα σχέσιν πρὸς τὴν προσωπικότητα τοῦ ποιητοῦ, τὴν αἰσιοδοξίαν ἢ τὴν ἀπαισιοδοξίαν του, τὴν θέσιν του ἔναντι τοῦ κόσμου καὶ τῆς ὑπάρξεως, καὶ εἰς ἀξιολογικὸν περιεχόμενον, οἷον αἱ αἰσθητικαὶ ἀξίαι, τὰς ὁποίας πραγματοποιεῖ τὸ ποίημα, ἀλλὰ καὶ ἠθικαὶ καὶ θρησκευτικαὶ ἀξίαι. Κατὰ τὰς τρεῖς ταύτας πλευρὰς ὑπάρχουν καὶ τρεῖς ἐπόψεις ἐρεύνης τῶν πνευματικῶν φαινομένων. Καὶ ἐπειδὴ ἡ θρησκεία εἶναι καὶ αὐτὴ πνευματικὸν φαινόμενον ἐν τῷ καθ' ὅλου ἀνθρωπίνῳ πολιτισμῷ ἐμφανίζει καὶ αὐτὴ τρεῖς πλευρὰς καὶ ἐρευνᾶται ἀπὸ ἰσαριθμῶν ἐπόψεων. Ἐξετάζεται δηλαδὴ ὡς μορφή καὶ ὡς ἐξέλιξις μορφῶν, ὡς σύμπλεγμα βιωμάτων καὶ ψυχικῶν καταστάσεων τοῦ θρησκευόντος ἀνθρώπου καὶ τέλος ὡς πραγμάτων θρησκευτικῶν ἀξιῶν, τοῦ νοήματος ἢ τοῦ πνεύματος τῆς θρησκείας. Ἐντεῦθεν ἀκολουθεῖ ὅτι πρὸς ἔρευναν τῆς θρησκείας ἐν γένει χρησιμεύουν τρεῖς κυρίως κλάδοι, ἡ ἱστορία τῶν θρησκευμάτων, ἡ ὁποία, πρὸ πάντων ὑπὸ τὴν ὑψίστην αὐτῆς μορφήν, τ. ἔ. ὡς συγκριτικὴ ἱστορία τῆς θρησκείας, ἐρευνᾷ τὰς ἐκφράσεις, τὰς διαμορφώσεις τῆς θρησκείας ἐν τῷ ἱστορικῷ βίῳ, καὶ δὴ καθ' ἑαυτὰς καὶ κατὰ τὴν πρὸς ἀλλήλας συνάρτησιν ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας, ἡ ὁποία ἀσχολεῖται περὶ τὸ ἐσωτερικὸν περιεχόμενον τῶν μορφῶν, αἱ ὁποῖαι χρησιμεύουν εἰς αὐτὸ ὡς ἐκφράσεις καὶ εἰς τὴν φιλοσοφίαν τῆς θρησκείας, τῆς ὁποίας ἔργον ὁ καθορισμὸς τῆς θρησκευτικῆς ἀξίας, ἡ ἐξέυρεσις τοῦ νοήματος τῆς θρησκείας, ἡ ἔρευνα τῆς σχέσεως αὐτῆς πρὸς τὰς λοιπὰς ἀξίας, τὸ ἐνιαῖον σύνολον τῶν ὁποίων ἀποτελεῖ μετὰ τῆς θρησκευτικῆς τὸν πολιτισμόν, ἡ διακρίβωσις τῶν ὄρων τοῦ κύρους τῶν θρησκευτικῶν ἀξιῶν, ἡ θεμελίωσις τῆς ἀληθείας τῆς θρησκείας. Οἱ κλάδοι οὗτοι ἐνσωματωθέντες κατὰ τὸ μᾶλλον

ἢ ἦττον εἰς τὴν θεολογίαν συμβάλλουν εἰς τὴν ἐπὶ εὐρύτερων ἐπιστημονικῶν βάσεων θεμελίωσιν ταύτης καὶ συνδέουν αὐτὴν κατὰ τρόπον περισσότερον ὀργανικὸν πρὸς τὰς λοιπὰς ἐπιστήμας τοῦ πνεύματος, βοηθοῦν εἰς τὴν πληρεστέραν καὶ βαθυτέραν κατανόησιν τοῦ χριστιανισμοῦ, ὃ ὁποῖος εἶναι τὸ κύριον ὑποκείμενον τῆς θεολογικῆς ἐρεῦνης, συντείνουν εἰς τὸν ἀκριβέστερον καθορισμὸν τῆς οὐσίας του καὶ ἐξυπηρετοῦν δι' ὄλων τούτων τὸ ἔργον τῆς ἀπολογητικῆς. Δι' αὐτῶν εὐρύνεται ἡ θεολογία καὶ εἰς καθολικὴν περὶ τῆς θρησκείας ἐπιστήμην, χωρὶς νὰ ἀποβάλλῃ τὸν ἰδιάζοντα αὐτῆς χαρακτήρα, καὶ ἀποφεύγεται ἅμα ὁ κίνδυνος τῆς παρερμηνείας τῶν θρησκευτικῶν φαινομένων ὑπὸ ἐρευνητῶν, οἱ ὁποῖοι στεροῦνται καὶ θρησκευτικῶν καθ' ὄλου καὶ χριστιανικῶν ἰδία προϋποθέσεων, Περὶ τὴν σημασίαν τῆς θρησκευσιολογίας ἐν γένει διὰ τὴν χριστιανικὴν θεολογίαν ἔλαβον ἀφορμὴν νὰ ἀσχοληθῶ πολλαπλῶς, ἴσως δὲ καὶ ἀναλάβω συστηματικώτερον τὸ θέμα τῶν σχέσεων αὐτῆς πρὸς τὴν ἐν στενωτέρα ἐννοία θεολογίαν ἐν καιρῷ. Ἡ παροῦσα πραγματεία ἀποβλέπει εἰς εἰδικώτερον σκοπὸν καὶ ἔχει διὰ τοῦτο περιορισμένον περιεχόμενον. Ὁρμώμενος ἀπὸ τοῦ γεγονότος, ὅτι ἡ κατὰ τοὺς νεωτάτους χρόνους ἐρευνα τῆς θρησκείας στηρίζεται κατὰ μέγα μέρος ἐπὶ τῆς θρησκευσιολογίας, θὰ προσπαθῆσω νὰ γνωρίσω, ἐν γενικωτάταις γραμμαῖς, εἰς τὸν Ἑλληνα θεολόγον τὴν φύσιν, τὸ ἔργον καὶ τὰς μεθόδους τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας, τὰς ἐφαρμογὰς αὐτῆς εἰς τὴν θεολογίαν καὶ τὴν χρησιμότητα αὐτῆς διὰ τὴν ἐκκλησίαν. Οὕτω θὰ καταδειχθῇ συγχρόνως καὶ ἡ ἀξία τοῦ κλάδου τούτου τῆς ἐπιστήμης τῆς θρησκείας.

Πρὶν ὅμως ἐπιληφθῶ τοῦ ἔργου τούτου ἀνάγκη νὰ προτάξω ὀλίγα τινὰ περὶ ψυχολογίας καθόλου. Ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας ὡς ἐπὶ μέρους κλάδος τῆς γενικῆς ψυχολογίας προϋποθέτει τὴν γνῶσιν τοῦ ὅλου, τῶν ἀρχῶν, τοῦ ὑποκειμένου τῆς ἐρεῦνης, τῶν μεθόδων καὶ τῶν πορισμάτων τῆς τελευταίας ταύτης. Εἶναι ἄλλως τε ἡ θρησκεία φαινόμενον συνηρημένον πρὸς τὰ λοιπὰ φαινόμενα τοῦ ψυχικοῦ βίου, τοῦ ὁποῖου ἡ ἐρευνα ἀκολουθεῖ τὰς κατευθύνσεις καὶ τὰς μεθόδους τῆς καθόλου ψυχολογίας, εἰ καὶ ~~προσηρμοσμένης~~ εἰς τὴν ἰδιότυπον φύσιν τῆς θρησκείας. Ψυχολογία εἶναι ἡ ἐπιστήμη τοῦ ἐσωτερικοῦ, τοῦ ψυχικοῦ κόσμου. Ὡς τοιαύτη ἀσχολεῖται περὶ τὴν ἐρευναν τοῦ ψυχικοῦ βίου καθόλου, περὶ τὴν δομὴν τοῦ ἀτομικοῦ καὶ τοῦ ὁμαδικοῦ πνευματικοῦ κόσμου, περὶ τοὺς τρόπους, διὰ τῶν ὁποίων ἐκδηλοῦται οὗτος, περὶ τὰς σχέσεις τῶν ψυχικῶν φαινομένων πρὸς ἄλληλα, περὶ τὸν καθορισμὸν τῶν νόμων, οἱ ὁποῖοι διέπουν τὰς σχέσεις ταύτας. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἀπομονώνει τὰ ψυχικὰ φαινόμενα, περιγράφει αὐτὰ καὶ ἀναλύει, συσχετίζει πρὸς ἄλληλα, ἐξηγεῖ καὶ ἐρμηνεύει αὐτὰ, ταξινομεῖ κατὰ κατηγορίας, ὑπάγει ὑπὸ γενικὰς ἐννοίας. Κατὰ τὸ ἔργον αὐτῆς τοῦτο διακρίνεται εἰς γενικὴν ψυχολογίαν, ἐφ' ὅσον ἀσχολεῖται περὶ τὴν ἐρευναν τῶν καθολικῶν φαινομένων τοῦ ψυχικοῦ καὶ πνευματικοῦ βίου, ὡς εἶναι ἡ

μνήμη, ἡ νόησις, τὸ συναίσθημα, ἡ κατ' αἴσθησιν ἀντίληψις, καὶ εἰς εἰδικὴν ψυχολογίαν, ἐφ' ὅσον ἡ ψυχικὴ πραγματικότης ἐρευνᾶται ἀπὸ ἰδιαιτέρων ἐπόψεων, αἱ ὁποῖαι ποικίλλουν κατὰ σχολὰς καὶ ἐρευνητάς. Συμφώνως πρὸς τὴν ἰσχύουσαν ἐκάστοτε ἔποψιν διακρίνεται ἡ ψυχολογία αὕτη εἰς γενετικὴν καὶ ἐξελικτικὴν, ἀτομικὴν καὶ ψυχολογίαν τῶν ἀτομικῶν διαφορῶν, ὁμαδικὴν καὶ λαοψυχολογίαν, ψυχοπαθολογικὴν καὶ ψυχολογίαν τῶν διαφορῶν ἡλικιῶν. Εἰς τὴν εἰδικὴν ταύτην ψυχολογίαν ὑπάγεται καὶ ἡ ἐρευνα τῶν ἐπὶ μέρους ψυχικῶν φαινομένων τῆς γλώσσης, τῆς τέχνης, τῆς θρησκείας, τῶν ἀξιών καθόλου κλ. Κατ' ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις ἡ ψυχολογικὴ ἐρευνα γίνεται ἢ χάριν ἑαυτῆς ἢ πρὸς πρακτικοὺς σκοποὺς. Κατὰ τὴν πρῶτην περίπτωσιν ὁμιλοῦμεν περὶ καθαρᾶς, κατὰ τὴν δευτέραν περὶ ἐφαρμοσμένης ψυχολογίας. Κατὰ τὰς διαφορὰς περὶ ψυχῆς καὶ ψυχικοῦ βίου ἀντιλήψεις καὶ κατὰ τὰς φιλοσοφικὰς καὶ γενικώτερον τὰς κοσμοθεωρικὰς προϋποθέσεις τῶν κατ' ἕκαστον ἐρευνητῶν διακρίνεται ἡ ψυχολογία τοῦ παρόντος εἰς ποικίλας ἐπὶ μέρους μεθόδους καὶ κατευθύνσεις. Οὕτω ὁμιλοῦμεν περὶ φυσιολογικῆς καὶ πειραματικῆς, περὶ βιολογικῆς, περὶ τελολογικῆς ἢ ἐρμηνευτικῆς ἢ νοολογικῆς ψυχολογίας, περὶ ψυχαναλύσεως καὶ ψυχολογίας τοῦ βίου καθόλου, περὶ μορφολογικῆς ψυχολογίας, περὶ ψυχολογίας τῆς διαγωγῆς ἢ συμπεριφορᾶς κλ. Ἡ ἐκ κοσμοθεωριακῶν προϋποθέσεων ἐξάρτησις κατευθύνσεων καὶ μεθόδων εἶναι καὶ ἐκ πρώτης ὄψεως φανερά. Οὕτω ἡ πειραματικὴ τελεῖ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ κοσμοειδώλου τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, παραλαμβάνει ἀνεξέλεγκτως φυσιογνωστικὰς προϋποθέσεις, ἀναγνωρίζει κατ' ἀκολουθίαν ἐκεῖνα μόνον τὰ γεγονότα, τὰ ὁποῖα συμφωνοῦν πρὸς τὰς ἐκ τῶν προτέρων προϋποθέσεις ταύτας καὶ ἐφαρμόζει τὰς μεθόδους τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν εἰς τὴν ἐρευναν τοῦ ψυχικοῦ κόσμου. Ἡ ψυχανάλυσις καὶ ἡ ψυχολογία τῆς διαγωγῆς ἀφορμῶνται ἀπὸ τὴν φυσιοκρατίαν καὶ τὸν θετικισμὸν, ἡ τελολογικὴ ἢ νοολογικὴ στηρίζεται ἐπὶ τῆς ἰδεαλιστικῆς κοσμοθεωρίας, δέχεται τὸν τελολογικὸν χαρακτῆρα τῆς ψυχικῆς ὑφῆς, ἀπορρίπτει τὴν αἰτιοκρατικὴν ἐξήγησιν τῶν ψυχικῶν φαινομένων καὶ τὴν ἐξ ἀπλῶν στοιχείων συναρμολόγησιν τοῦ ψυχικοῦ βίου, ἀντικαθιστᾷ τὴν ἐξήγησιν διὰ τῆς ἐρμηνείας. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ διὰ τὴν ψυχολογίαν τῶν νοητικῶν καὶ τῶν βουλευτικῶν ἐνεργειῶν, ἡ ὁποία ἀναγνωρίζει καὶ αὕτη τὸν δημιουργικὸν καὶ ἀπὸ τῆς κατ' αἴσθησιν ἀντιλήψεως ἀνεξάρτητον χαρακτῆρα τῶν λειτουργιῶν τούτων. Τέλος—διὰ νὰ περιορισθῶμεν μόνον εἰς τὰς κατευθύνσεις ταύτας—ἀπὸ κοσμοθεωριακῶν προϋποθέσεων ἐκκινεῖ καὶ ἡ μορφολογικὴ ψυχολογία. Διότι ὁ ἰσχυρισμὸς αὐτῆς περὶ στενῆς συναρτήσεως μεταξὺ συνειδήσεως καὶ φυσιολογικῶν λειτουργιῶν εἶναι ὑπόθεσις εἰλημμένη ὄχι ἐκ τῆς ἐμπειρίας, ἀλλ' ἐκ τῶν προτέρων συγκεκριμένη ἐπὶ τῇ βίᾳ ὄρισμένης κοσμοθεωρίας. Ἡ κοσμοθεωριακὴ αὕτη ἐξάρτησις τῶν ψυχολογικῶν κατευθύνσεων καὶ μεθόδων ἀποτελεῖ ἕνα ἐκ τῶν λόγων τῆς

κρίσεως, ἡ ὁποία σοβεῖ εἰς τὴν σύγχρονον ψυχολογίαν καὶ ἡ ὁποία κατέστησε προβληματικὴν τὴν δυνατότητα ἐνιαίου ὀρισμοῦ τῆς ἐννοίας τῆς ψυχολογίας ὡς ἐπιστήμης, τοσοῦτο μᾶλλον καθ' ὅσον ἡ κατὰ τῆς κρίσεως ταύτης ἀντιδρασις δὲν κατώρθωσε νὰ ἄρῃ αὐτὴν ἀδιαβλήτως. Προβαίνομεν ἐνταῦθα εἰς σύντομον ἐπισκόπησιν τῶν ψυχολογικῶν κατευθύνσεων, καὶ δὴ ἐκείνων κατὰ πρῶτον λόγον, αἱ ὁποῖαι ἔσχον μείζονα τῶν ἄλλων ροπὴν ἐπὶ τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας. Τὰ φαινόμενα, περὶ τὰ ὁποῖα ἀσχολεῖται ἡ ψυχολογία, ἐπειράθησαν ἐνωρὶς ἤδη νὰ περιστείλουν εἰς ὀλίγα ἀπλᾶ στοιχεῖα, τῶν ὁποίων ἀνέλιξιν ἢ σύνθεσιν ἐθεώρουν τὸν ὅλον ψυχικὸν βίον, ὡς λ.χ. ὁ J. S. Mill, ὁ Ἐρβαρτος καὶ βραδύτερον ὁ Münsterberg καὶ ὁ Wundt. Ὡς τοιαῦτα στοιχεῖα ἀπεδέχοντο τὰ αἰσθήματα, τὰς παραστάσεις, τὰ συναισθήματα τῆς εὐαρεστίσεως καὶ τῆς δυσαρεστίσεως κ. ἄ. Συγχρόνως προσεπάθησαν νὰ καθορίσουν νόμους διέποντας τὰς σχέσεις τῶν ψυχικῶν φαινομένων, ὅπως πολὺ πρότερον ὁ Locke, ὁ Hume, ὁ Priestley. Ἡ ψυχολογία αὕτη ἐταύτιζε συχνὰ τὸν ψυχικὸν πρὸς τὸν φυσικὸν κόσμον ἢ ἐπειροᾶτο νὰ ἐξηγήσῃ τὴν ψυχὴν ἀπὸ τὴν φύσιν. Ἐδέχετο μὲν τὴν ἰδιοτυπίαν τῶν ψυχικῶν φαινομένων, ἀλλ' ἐξήγει αὐτὰ καθ' ὃν τρόπον καὶ τὰ φυσικὰ φαινόμενα, τ, ἔ. κατὰ τὸν νόμον τῆς αἰτίας. Σκοπὸς αὐτῆς ἦτο ἡ ἀνύψωσις τῆς ψυχολογίας εἰς ἀκριβῆ ἐπιστήμην. Διὰ τοῦτο ἀφωρμᾶτο ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ ἐχρησιμοποίησε τὰς μεθόδους των εἰς τὴν ἔρευναν τῶν φαινομένων τοῦ ψυχικοῦ βίου. Οὕτω διασπᾶ τὴν ἐνότητα τοῦ βίου τούτου, διαλύουσα αὐτὸν εἰς ἔσχατα ψυχικὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα συναρτᾷ πρὸς ἄλληλα διὰ διαφόρων βοηθητικῶν μέσων, ὡς εἶναι λ. χ. ὁ συνειρμὸς, καὶ ὑπάγει τὰς παρατηρουμένας σχέσεις ὑπὸ τὸν νόμον τῆς αἰτίας. Ἐκδήλωσις τῆς μηχανοκρατίας ταύτης ἐπὶ τοῦ ψυχολογικοῦ πεδίου ἦτο πρὸ πάντων ἡ συνειρμικὴ ψυχολογία, ὅπως ἐκδήλωσις τῆς φυσιοκρατίας ἡ ψυχολογία τῶν στοιχείων καὶ ἡ ἐπ' αὐτῆς στηριζομένη πειραματικὴ. Ἡ πρώτη ἀνάγει ὅλα τὰ ψυχικὰ περιεχόμενα εἰς παραστάσεις, καθορίζει νόμους τῆς συνδέσεως αὐτῶν καὶ συγκροτεῖ οὕτω μηχανικὴν τοῦ ψυχικοῦ βίου. Ἡ δευτέρα ἐπεκτείνει τὰς μεθόδους καθόλου τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν εἰς τὴν ψυχολογικὴν ἔρευναν. Ἀνάγει καὶ αὕτη τὰ ψυχικὰ φαινόμενα εἰς ἔσχατα στοιχεῖα, τὰ αἰσθήματα, προχωρεῖ λοιπὸν ἀπὸ τὰ ἐπὶ μέρους εἰς τὸ ὅλον καὶ ἐντάσσει τὸν ψυχικὸν βίον εἰς τὸν νόμον τῆς αἰτίας. Κύριον μέσον πρὸς διακρίβωσιν τῶν νόμων, καθ' οὓς τελοῦνται τὰ ψυχικὰ φαινόμενα, εἶναι τὸ πείραμα. Ἄλλ' ἡ πειραματικὴ αὕτη ψυχολογία ἐμφανίζει δύο ροπάς. Ἡ μία τελεῖ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ὕλισμοῦ καὶ ἐκδέχεται τὸν ψυχικὸν βίον ὡς ἀντανάκλασιν φυσιολογικῶν λειτουργιῶν, ἀρνούμενη εἰς αὐτὸν πᾶσαν αὐτοτέλειαν. Ἡ ἄλλη συνδέεται πρὸς τὸ ὄνομα τοῦ Wundt, ὁ ὁποῖος ἀπορρίπτει τὴν ὕλιστικὴν ἐκείνην ἐκδοχὴν τῶν ψυχικῶν φαινομένων ὡς ἀπλοῦ ἀφροίσματος αἰσθημάτων. Διότι δέχεται ὅτι λαμβάνει καθ' αὐτὰ χώραν

δημιουργικὴ σύνθεσις, ἡ ὁποία εἶναι τι πολὺ πλεον καὶ διάφορον τῆς ἀπλῆς ἀθροίσεως. Ἐν τῷ μεταξὺ ὅμως διεγνώσθη σαφέστερον ὁ ἰδιότυπος χαρακτῆρ τοῦ ψυχικοῦ κόσμου. Εἰς τοῦτο συνέβαλεν ἡ ὑπερνίκησις τοῦ μηχανοκρατικοῦ ὕλισμοῦ ὑπὸ τῆς νεωτέρας ἐπιστήμης τῆς φύσεως, ὡς καὶ ὑπὸ τῆς γνωσιολογίας καὶ τῆς μεταφυσικῆς, ἀλλὰ καὶ ἡ βαθυτέρα διείσδυσις εἰς τὰ μυστήρια τοῦ ψυχικοῦ κόσμου. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦτο ἡ συγκρότησις νέας, διαφόρου ἐκείνης ψυχολογίας. Ἡ ψυχολογία αὕτη ἐμφανίζει ποικίλας ροπάς, αἱ ὁποῖαι μάχονται πρὸς ἀλλήλας καὶ πρὸς τὴν παλαιότεραν ἐκείνην ἐκδοχὴν κατὰ τρόπον, ὁ ὁποῖος ἐπιτρέπει νὰ ὀμιλῶμεν περὶ κρίσεως, ὡς ἤδη ὑπεδηλώθη ἀνωτέρω, τῆς συγχρόνου ψυχολογικῆς ἐπιστήμης. Αἱ σημαντικώτεραι τῶν κατευθύνσεων, τὰς ὁποίας ἐμφανίζει ἡ ψυχολογία τῶν χρόνων μας, εἶναι αἱ ἀκόλουθοι. Ἡ ἐπὶ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν θεμελιουμένη ψυχολογία τοῦ πνευματικοῦ βίου, ἡ ὁποία συνδέεται πρὸς τὸ ὄνομα τοῦ Höffding, τοῦ Jodl, τοῦ Groos κ. ἄ. Ἀφορμᾶται μὲν ἀπὸ τῶν πνευματικῶν ἐπιστημῶν, ἀλλὰ διέπεται ὑπὸ τῆς νοοτροπίας τῶν φυσικῶν. Ὡς πρότυπον ὅμως χρησιμοποιοεῖ ὄχι τὴν μηχανικὴν, ἀλλὰ τὴν βιολογίαν. Τὸν ψυχικὸν βίον ἐκδέχεται ὡς τὴν ὑψίστην ἀνθησιν τῆς ὀργανικῆς φύσεως. Διὰ τοῦτο ἀκολουθεῖ τὴν εἰς τὴν βιολογίαν κρατοῦσαν μέθοδον τῆς γενετικῆς θεωρήσεως τῶν ψυχικῶν φαινομένων. Ἀπορρίπτουσα τὴν διάλυσιν τῆς ψυχῆς εἰς ἔσχατα στοιχεῖα, ἀναγνωρίζει τὸν ἐνεργὸν καὶ δυναμικὸν χαρακτῆρα τοῦ Ἐγῶ καὶ τὴν αὐτοτέλειαν τοῦ πνευματικοῦ βίου. Κοινὸν πρὸς τὴν πειραματικὴν καὶ γενικώτερον τὴν φυσιολογικὴν ψυχολογίαν ἔχει τὴν χρησιμοποίησιν τῶν μεθόδων τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ ψυχικοῦ κόσμου. Ἄλλ' ἡ φυσιολογικὴ ἀποβλέπει ὡς εἰς πρότυπον ὄχι εἰς τὴν βιολογίαν, ἀλλ' εἰς τὴν φυσικὴν. Τὸ ἰδεῶδες αὐτῆς συνίσταται εἰς τὴν μετατροπὴν τῶν ποιοτικῶν διαφορῶν τοῦ ψυχικοῦ βίου εἰς ποσοτικὰς, ὥστε νὰ καθίσταται δυνατὴ ἡ μέτρησις των. Ἐξ ἀντιδράσεως πρὸς αὐτὴν ἀνεφάνη ἡ λεγομένη σχολὴ τοῦ Würzburg, τῆς ὁποίας ἰδρυτῆς ἐχηρημάτισεν ὁ Külpe, στραφεὶς τελεσφόρως κατὰ τῆς αἰσθησιαρχικῆς ψυχολογίας τοῦ Hume καὶ κατὰ τῆς περὶ τοῦ ψυχικοῦ βίου ἐκδοχῆς τοῦ διδασκάλου του Wundt. Κατὰ τὸν ἐρευνητὴν τοῦτον ἡ νόησις δὲν εἶναι ἀπλῶς τρόπος ἐνεργείας τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς, ἀλλὰ τελεῖ εἰς σχέσιν πρὸς τὰ ἀντικείμενα τῆς ὅλως διαφορὸν ἢ τὰ αἰσθήματα καὶ αἱ παραστάσεις. Τὰ γνωστικὰ ἐπιτεύγματα τῆς νοήσεως διαφέρουν κατὰ ποιὸν ἀπὸ τὴν γνῶσιν, τὴν ὁποίαν παρέχουν τὰ αἰσθήματα. Κατὰ τὴν ὑπὸ τῆς νοήσεως παρεχομένην γνῶσιν ἡ ψυχὴ εἶναι ἐνεργὸς καὶ ἡ γνωστικὴ ἐνέργεια αὐτῆς δηλωτικὴ νοήματος. «Τὸ Ἐγὼ κἀθηται ἐπὶ τοῦ θρόνου καὶ διεκπεραιώνει κυβερνητικὰς πράξεις». Μὲ ἄλλας λέξεις, τὰ ἐνεργήματα τοῦ Ἐγῶ, τὰ νοητικὰ καὶ βουλευτικὰ ἐνεργήματα, ἐμφανίζονται διεπόμενα ὑπὸ σκοπῶν, οἱ ὁποῖοι κατευθύνουν τὰς παραστάσεις καὶ ρυθμίζουν τὴν πορείαν τῶν ἰδεῶν. Οὕτω ἡ πειραμα-

τική έρευνα τῶν φαινομένων τοῦ ἀνωτέρου ψυχικοῦ βίου, τῆς ὁποίας εἰσηγητῆς ἐχρημάτισεν ὁ Külpe, κατέδειξε τὴν πλάνην τῆς μηχανοκρατικῆς καὶ ἀτομοκρατικῆς θεωρήσεως αὐτοῦ, ἡ ὁποία παρήγεν ὅλα τὰ περιεχόμενα τῆς συνειδήσεως ἐκ τοῦ αἰσθήματος καὶ ὑπῆγεν αὐτὰ εἰς αὐστηρὰν νομοτέλειαν, ἀνάλογον πρὸς τὴν φυσικὴν. Κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον εἶναι φανερὸν ὅτι συνέβαλεν ὁ Külpe, ὡς καὶ ἡ σχολή του, εἰς τὴν μεταβολὴν τῆς περὶ συνειδήσεως ἐννοίας, καταδείξας τὸ ἐνεργὸν μέρος, τὸ ὁποῖον διαδραματίζει ἡ ψυχὴ κατὰ τὰς νοητικὰς καὶ βουλευτικὰς ἐνεργείας. Αἱ λειτουργίαι αὗται κατευθύνονται, ὡς εἶπομεν, ὑπὸ νοήματος καὶ εἶναι δηλωτικαὶ νοήματος, τελοῦν ὑπὸ τὴν καθοδήγησιν σκοπῶν, οἱ ὁποῖοι δίδουν τὴν κατεύθυνσιν εἰς τὴν κίνησιν τῶν παραστάσεων καὶ τῶν διανοημάτων.

Τὰ διὰ τῆς πειραματικῆς ὁδοῦ ἐπιτευχθέντα πορίσματα ταῦτα τῆς ψυχολογικῆς ἐρεύνης τοῦ Külpe ἤσκησαν σημαντικὸν ρόλον ἐπὶ τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας, ὡς μαρτυροῦν πρὸ πάντων αἱ πειραματικαὶ περὶ αὐτῆς ἐργασίαι τοῦ Girgensohn, τοῦ Gruehn κ. ἄ. Συγγένειαν πρὸς τὴν ὀρθὴν ταύτην ἐμφανίζει ἡ ψυχολογία τῆς νοήσεως, τὴν ὁποίαν ἐθεμελίωσεν ἤδη ὁ Lotze καὶ προήγαγον κατὰ τοὺς ἔπειτα χρόνους οἱ Höpfigswald, Natorp, Rickert. Καὶ ἡ ψυχολογία αὕτη στρέφεται κατὰ τῆς ψυχολογιαρχίας, κατὰ τῆς ὑπερβάσεως τῶν εἰς τὴν ψυχολογίαν ἐκ φύσεως τεθημένων ὁρίων, κατὰ τῆς ψυχολογικῆς φυσιοκρατίας καὶ κατὰ τοῦ δυνατοῦ τῆς λύσεως τοῦ προβλήματος τῆς συνειδήσεως διὰ τῆς γενετικῆς μεθόδου. Καὶ αὐτὴ δέχεται τὸν δυναμικὸν χαρακτῆρα τῆς νοήσεως, ἀντιτίθεται πρὸς τὴν φυσιολογικὴν ἐξήγησιν αὐτῆς καὶ διακρίνει αὐστηρῶς τὴν εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ψυχικοῦ βίου κρατοῦσαν ἐξήγησιν ἀπὸ τὴν ἐξήγησιν, ἡ ὁποία εἶναι ἐν χρήσει εἰς τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας. Τοῦναντιον φυσιοκρατικὰς προϋποθέσεις μαρτυροῦν τὸ μὲν ἡ ἀπὸ τῆς ζωῆς ὡς καθολικοῦ φαινομένου ὀργανωμένη ψυχολογία, τὸ δὲ ἡ ψυχανάλυσις. Ἡ «ψυχολογία τῆς ζωῆς» ἐκλήθη οὕτω ὑπὸ τοῦ εἰσηγητοῦ αὐτῆς Müller-Freienfels κατ' ἀντιδιαστολὴν πρὸς τὴν ἀπὸ τῶν φαινομένων τῆς συνειδήσεως ἀφορμωμένην ψυχολογίαν. Κατὰ τὸν ψυχολόγον τοῦτον ἡ ἀνάλυσις τῆς συνειδήσεως περιορίζεται εἰς τὴν ἐπιφάνειαν φαινομένου λίαν πολυπλόκου. Ἡ ἀνάλυσις αὕτη κέκτηται βεβαίως πολλὴν ἀξίαν, χρήζει ὁμως συμπληρώσεως διὰ τῆς ἐρεύνης τῶν φαινομένων τοῦ ὑποσυνειδήτου καὶ τοῦ ὑπερσυνειδήτου, κύριον περιεχόμενον τοῦ ὁποίου αἱ λογικαί, αἰσθητικαί, ἠθικαὶ κατηγορίαι καὶ ἀξιολογήσεις, ἐνῶ εἰς τὸ ὑποσυνειδήτον ἀνήκουν αἱ ψυχικαὶ ῥοπαί, αἱ σωματικαὶ βάσεις τοῦ ψυχικοῦ βίου κ. ἄ. Ἀντικείμενον κατὰ ταῦτα τῆς ψυχολογικῆς ἐρεύνης εἶναι ἡ συνειδήσις, τὸ ὑποσυνειδήτον καὶ τὸ ὑπερσυνειδήτον ἐν τῇ ὀργανικῇ αὐτῶν συναρτήσει πρὸς ἄλληλα, ἀφοῦ ὅλα ταῦτα ἀνήκουν εἰς τὴν ἐννοιαν τῆς ζωῆς. Εἶναι δὲ ἡ ζωὴ ὄχι μηχανοκρατικόν τι ἀπλῶς φαινόμενον, ἀλλ' ὀργανικόν τι ὅλον. Διὰ τοῦτο εἶναι ἀδύνατος ἡ ἐρμηνεία τῆς πρὸς σκοποὺς τεινούσης

συμπεριφορᾶς τῆς ψυχῆς, τῆς διηρθρωμένης καὶ ὑπὸ μορφῆν ὄλου ἐμφανιζομένης ἐνότητος τοῦ συνειδητοῦ καὶ μὴ συνειδητοῦ βίου, τὴν ὁποίαν καλοῦμεν Ἐγὼ, τῇ βοηθείᾳ καθαρῶς μηχανοκρατικῶν νόμων. Ἐκ τῆς παρατηρήσεως τῶν ἐνεργημάτων καὶ τῶν ἐπιτευγμάτων τοῦ Ἐγὼ τούτου συνάγονται συμπεράσματα περὶ τῆς φύσεως αὐτοῦ. Τὰ ἐνεργήματα αὐτοῦ διακρίνει ὁ Müller-Freienfels εἰς δύο ομάδας, ἐκ τῶν ὁποίων ἢ μία ἀναφέρεται εἰς τὰς σχέσεις τοῦ Ἐγὼ πρὸς τὸ Μὴ-ἐγὼ καὶ ἢ ἄλλη εἰς τὰς ἐσωτερικὰ καταστάσεις αὐτοῦ, εἰς συναισθήματα, ὄρμᾶς, βουλήσεις. Τὰ τελευταῖα ταῦτα ἀποτελοῦν τὴν βασικὴν λειτουργίαν τοῦ Ἐγὼ. Διὰ τοῦτο ἐχαρκτηρίσαν τὴν ψυχολογίαν ταύτην ὡς βουλευσιαρχικὴν. Ὁ ἰδρυτὴς ὅμως αὐτῆς προτιμᾷ νὰ καλῆ αὐτὴν δυναμικὴν καὶ ἐνεργητικὴν, διότι ἐκδέχεται τὸ Ἐγὼ ὡς ἐνεργειαν. Εἰς τὰ βάθη αὐτοῦ εἰσδύομεν ἐφ' ὅσον ἐρευνῶμεν τὴν κατὰ πάσας τὰς λειτουργίας του ἐνεργοῦς ὄρμᾶς. Ἡ ἀνάλυσις τῶν τελευταίων τούτων δέον νὰ προηγηθῆται πάσης ἄλλης. Διότι τὸ Ἐγὼ ἀποκαλύπτει ἑαυτὸ κατ' ἄμεσον τρόπον διὰ τῆς σκοπίμου συνεργασίας τῶν ὄρμῶν. Ἐπὶ τῆς γνώσεως αὐτῶν στηριζόμενοι κατανοοῦμεν καὶ τὴν ὑφὴν τῆς εἰς τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον ἀναφερομένης συνειδήσεως αὐτοῦ. Καὶ ἐνταῦθα ἐπίσης ἐμφανίζεται τὸ Ἐγὼ ὡς ἐνεργὸν καὶ δημιουργικόν. Καὶ τὰ ἐπιτεύγματα ὡσαύτως αὐτοῦ εἰς τὴν περιοχὴν τῆς νοήσεως εἶναι δημιουργικὰ καὶ αὐθόρμητα, διεπόμενα ἀπὸ σκοποῦς, τοὺς ὁποίους προβάλλει αὐτὸ εἰς ἑαυτό. Ἐπὶ τῆς ψυχολογίας ταύτης ἐποικοδομεῖ ἔπειτα ὁ Müller-Freienfels τὴν ψυχολογικὴν ἔρευναν τῆς κοσμοθεωρίας, τῆς τέχνης, τῆς θρησκείας, ἀναζητῶν καὶ εἰς τὰς ἐκδηλώσεις ταύτας τῆς ζωῆς τὸ ψυχικὸν νόημα, τὸ ὁποῖον ἐκφράζουσι. Διότι τὰ πολιτιστικὰ ἐπιτεύγματα χρησιμεύουσιν ὡς σύμβολα, διὰ τῶν ὁποίων ἀποκαλύπτει ἑαυτὴν ἡ ψυχὴ. Οὕτω συλλαμβάνομεν τὸ ἐκ τῆς κινήσεως τῆς ζωῆς ἀπορρέον καὶ αὐτὴν ἐξυπηρετοῦν νόημα τῆς τέχνης, τῆς θρησκείας, τῆς κοσμοθεωρίας καὶ κατανοοῦμεν τὸν στενόν, ὄργανικὸν σύνδεμον μεταξὺ πολιτισμοῦ καὶ φύσεως διὰ τῆς διακριβώσεως ὅτι ὅπισθεν ἀμφοτέρων τούτων δρῶν αἱ αὐταὶ ζωτικαὶ ὄρμαι. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω καθίσταται φανερὰ ἡ συγγένεια τοῦ τρόπου τῆς θεωρήσεως τοῦ Müller-Freienfels πρὸς τὸν τρόπον τὸν ὁποῖον ἀπαντῶμεν εἰς τὸν Nietzsche, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς ἐκπροσώπους καθ' ὄλου τῆς φιλοσοφίας τῆς ζωῆς. Τὴν ὀφειλὴν του πρὸς τὸν πρῶτον ὁμολογεῖ αὐτὸς ὁ ἴδιος, ὅπως ἀναγνωρίζει καὶ τὴν ἐπίδρασιν τὴν ὁποίαν ἤσκησαν ἐπ' αὐτοῦ ὁ James, ὁ Stern, ὁ Oesterreich, ὁ Spranger, ὁ Freud καὶ ὁ Adler. Πρὸς τὴν ψυχολογίαν τῶν δύο τελευταίων συμφωνεῖ πρὸ πάντων ὡς πρὸς τὴν ἀπόρριψιν τῆς νοησιαρχίας, διὰ τῆς ἐξάρσεως τῶν ὑποσυνειδήτων βαθῶν τῆς ψυχῆς, ὡς ἐπίσης ὡς πρὸς τὰς φυσιοκρατικὰς προϋποθέσεις. Ὁ ἰδρυτὴς αὐτῆς Freud συνεκρότησε τὴν θεωρίαν του ἐπὶ τῇ βᾶσει τῆς παρατηρήσεως νοσηρῶν περιπτώσεων. Ἄλλ' ἢ μέθοδος του διήνοιξε νέους ὀρίζοντας τοῦ ψυχικοῦ βίου, ἀποκαλύψασα τὴν εὐρείαν καὶ σκοτεινὴν

περιοχὴν τοῦ ὑποσυνειδήτου. Οὕτω ἐδημιούργησε τὴν λεγομένην ψυχολογίαν τοῦ βιάθους, παραλλαγὴν τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ ἡ ψυχολογία τοῦ Adler τοῦ Jung κ. ἄ. Κεντρικὸν γνώρισμα καὶ τῆς ψυχαναλυτικῆς μεθόδου συνιστᾷ ἡ ἀρχή, ὅτι τὴν οὐσίαν τοῦ ψυχικοῦ βίου δὲν συγκροτεῖ ἡ συνείδησις, ἀλλὰ τὸ πλατὺ πεδίου τοῦ ὑποσυνειδήτου. Ἡ ψυχανάλυσις εἶναι τὸ μὲν μέθοδος ἐρεῦνης τοῦ ὑποσυνειδήτου τούτου, τὸ ὁποῖον κατευθύνει τὴν συνείδησιν, τὸ δὲ μέθοδος θεραπευτικῆ. Ἐπειδὴ παρὰ τὴν σφαῖραν τοῦ εἶναι ὑφίσταται καὶ σφαῖρα τοῦ Δέοντος λαμβάνουν χώραν ἀπωθήματα ὁρμῶν, τὰ ὁποῖα καταλήγουν καὶ εἰς ἄλλα καὶ εἰς ἐξυψώσεις. Εἰς τοιαύτας ἐξυψώσεις ὀφείλονται μεγάλα πολιτιστικὰ φαινόμενα, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἡ θρησκεία. Αἱ ἀπωθημέναι ὁρμαί, οἱ μὴ πληρωθέντες πόθοι τείνουν νὰ ἀνέλθουν εἰς τὴν συνείδησιν, ἢ ὁποῖα διὰ τοῦ ὑπ' αὐτῆς ἀσκουμένου ἐλέγχου παρακαλύπει τὴν εἰς τὴν περιοχὴν τῆς εἴσοδον αὐτῶν. Διὰ τοῦτο ἡ μεταμπίσεις τῶν ὁρμῶν τούτων, ὁ δόλος, τὸν ὁποῖον μετέρχονται. Ἡ μεταμπίσεις αὕτη προσλαμβάνει ποικίλας μορφάς, ἀπὸ τὰς ὁποίας ὁρμωμένη ἡ ψυχανάλυσις καθορίζει τὰς ἀπωθημένας ὁρμάς, εἰσδύουσα οὕτω εἰς τὰ σκοτεινὰ βιάθη τοῦ ὑποσυνειδήτου. Ἡ ψυχαναλυτικὴ αὕτη μέθοδος ἐφημερόσθη εὐρύτατα εἰς τὴν ἀγωγὴν καὶ πρὸς ἐρμηνείαν τῶν πολιτιστικῶν φαινομένων, ὁποῖα ἡ τέχνη, ἡ ἠθικὴ, ἡ θρησκεία. Ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ψυχολογίαν τῶν στοιχείων σημαίνει καὶ ἡ μορφολογικὴ ψυχολογία. Αὕτη κατέστησε φανερόν ὅτι μετὰ τῆς μορφῆς συνδέεται ἡ ἔννοια τῆς ὁλότητος ὡς νοήματος δηλωτικῆς ἐνότητος. Μορφὴ δύναται αὐτὸ τοῦτο ἴσα πρὸς διηρθρωμένην ὁλότητα, ἢ ὁποῖα διέπεται ὑπὸ νοήματος, κατ' ἀντίθεσιν λοιπὸν πρὸς τὰ εἰς τυφλὴν μηχανοκρατίαν ὑποκείμενα ἐπὶ μέρους. Τὴν ψυχικὴν ὁλότητα δὲν ἀποτελοῦν τὰ ἐπὶ μέρους ταῦτα. Παρ' αὐτὰ ὑφίσταται καὶ τι τὸ ἑτερογενὲς πρὸς αὐτὰ, ἀνώτεραι λειτουργίαι παρὰ τὰς καθαρῶς μηχανικὰς. Ἀπορρίπτει λοιπὸν ἡ ψυχολογία αὕτη τὴν συγκρότησιν τοῦ ψυχικοῦ βίου διὰ τῆς ἀπλῆς ἀθροίσεως στοιχειωδῶν δῆθεν μερῶν καὶ λειτουργιῶν. Ὅπως μελωδίας, ποιήματα, εἰκόνας, πράξεις δέον νὰ ἐρμηνεύωμεν ἐκ τοῦ ὅλου, ἀναφέροντες εἰς τὸ νόημα, ἐκ τοῦ ὁποίου ἐξαρτῶνται, οὕτω πρέπει νὰ ἐρμηνεύονται καὶ τὰ καθ' ἕκαστον ψυχικὰ φαινόμενα ἐκ τῆς ὅλης ψυχῆς. Ἡ μορφολογικὴ ψυχολογία παραλαμβάνει τὰς θεμελιώδεις ψυχολογικὰς ἐννοίας τῆς ἐρμηνευτικῆς ψυχολογίας, περὶ τῆς ὁποίας θὰ γίνῃ λόγος κατωτέρω, ὁποῖαι ἡ ὁλότης, ἡ ὑψή, τὸ βίωμα, τὸ νόημα.—Ἡ προσοχὴ τῶν ἐρευνητῶν ἐστράφη κατὰ τοὺς τελευταίους καιροὺς καὶ πρὸς τὰ ἐκ τοῦ πνευματισμοῦ γνωστὰ φαινόμενα, τὰ ὁποῖα ἤρχισεν νὰ ἐρευνοῦν διὰ τῶν ἐν χρήσει εἰς τὴν ἐπιστήμην μεθόδων. Οὕτω ἐδημιουργήθη ἡ παραψυχολογία, ἢ ὁποῖα ἀσχολεῖται περὶ τὰ ἀπὸ τοῦ ὁμαλοῦ ψυχικοῦ βίου ἐκκλίνοντα ψυχικὰ καὶ ψυχοφυσικὰ φαινόμενα, δηλαδὴ περὶ φαινόμενα μὴ ἀνήκοντα οὔτε εἰς τὴν περιοχὴν τῶν ὁμαλῶν οὔτε εἰς τὴν σφαῖραν τῶν παθολογικῶν. Ἡ σημασία τῆς παραψυχολο-

γίας διὰ τὴν ἔρευναν τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου καταδεικνύεται ἤδη ἐκ τῆς χρησιμοποίησεως αὐτῆς πρὸς διακρίβωσιν καὶ ἐξηγήσιν ὠρισμένων φαινομένων, γνωστῶν ἐκ τῆς ἱστορίας τῆς θρησκείας.—Κατ' ἀντιδιαστολὴν πρὸς τὰς ψυχολογικὰς ταύτας κατευθύνσεις καὶ μεθόδους ἐκπροσωπεῖ ἡ φαινομενολογία ψυχολογίαν μὴ ἐμπειρικὴν καὶ ἀποβλέπει εἰς τὴν «θέαν τῆς οὐσίας», διὰ τῆς ἀναλύσεως τῶν φαινομένων τῆς συνειδήσεως. Διὰ τοῦτο διακρίνει μεταξὺ ἐμπειρίας ἢ ἀτομικῆς ἐποπτείας, ἢ ὁποῖα ἀναφέρεται εἰς ἀντικείμενα κεκμημένα ἀτομικὴν καὶ πραγματικὴν ὑπαρξιν, καὶ θέας τῆς οὐσίας, τῆς ιδέας, τοῦ εἶδους. Πρὸς τοῦτο ἐξοβελίζει τὸ ὑπὸ τῆς ἐμπειρίας δεδομένον, ὅπως ἡ καθαρὰ λογικὴ καὶ ἡ μαθηματικὴ, καὶ πιστεύει ὅτι ὑπάρχει καὶ ὡς πρὸς τὴν φαινομενολογικὴν ἀνάλυσιν τῆς συνειδήσεως γνῶσις ἄσχετος πρὸς τὴν πραγματικὴν ὑπαρξιν τοῦ ἀντικειμένου της. Ἡ ἀνάλυσις τῆς καθαρᾶς συνειδήσεως δὲν εἶναι γνῶσις ἐμπειρικῶν γεγονότων, ὅπως δὲν εἶναι ἐμπειρικὴ ἐπιστήμη τὰ μαθηματικά, καὶ ὅπως τὰ μαθηματικά δὲν ἀπαιτοῦν τὴν ἀτομικὴν ὑπαρξιν τῶν πλασμάτων καὶ σχημάτων των, οὕτω δὲν χρῆζει καὶ ἡ φαινομενολογία τῆς ἀτομικῆς ὑπάρξεως τῶν ἀντικειμένων τῆς ἀναλύσεώς της. Προσδιορίζει κάτι τὸ ἐξ ὑποκειμένου, τὸ ἐκ τῶν προτέρων. Ὅ,τι ὑπολείπεται μετὰ τὸν ἐξοβελισμόν τοῦτο τοῦ πραγματικῶς ὑπάρχοντος καὶ δὴ καὶ ἡμῶν τῶν ἰδίων εἶναι ἡ καθαρὰ συνείδησις, ἡ συνείδησις ὡς ἰδιότυπος σφαῖρα τοῦ εἶναι. Τὰ περιεχόμενα τῆς συνειδήσεως ταύτης ἀποτελοῦν τὸ πεδίον τῆς φαινομενολογικῆς ἐρεῦνης. Τοιαῦτα περιεχόμενα εἶναι μεταξὺ ἄλλων καὶ τὰ βιώματα, ὡς λ. χ. τὸ θρησκευτικόν. Ἡ φαινομενολογικὴ ἀνάλυσις ἀδιαφορεῖ πρὸς τὰς διαφοράς, τὰς ὁποίας ἐμφανίζει τὸ θρησκευτικὸν βίωμα καθ' αὐτὸ καὶ πειρᾶται νὰ καταδείξῃ τὴν ἐξ ὑποκειμένου ὑφὴν αὐτοῦ, τὴν ἐκ τῶν προτέρων δομὴν, τὴν ἀναλλοίωτον καὶ σταθερὰν οὐσίαν, τὸ εἶδος. Τὴν οὐσίαν ταύτην εὐρίσκει εἰς τὴν στροφὴν τοῦ Ἐγώ, καὶ δὴ ἐκ τῶν ἐσωτάτων συναισθηματικῶν βαθῶν του, πρὸς τι τὸ ἀπολύτως ὑπάρχον καὶ τὸ ἀπολύτως ἄγιον. Τὴν βασικὴν ταύτην ὑφὴν ἐπανευρίσκομεν εἰς ὅλα τὰ ἀτομικά, τὰ ἀτομικῶς ὑπάρχοντα, τὰ ἐμπειρικῶς δεδομένα θρησκευτικὰ βιώματα. Τὴν μὴ ἐμπειρικὴν ταύτην ψυχολογίαν καταβάλλει ὁ εἰσηγητὴς αὐτῆς Husserl ὡς βάσιν τῶν ἐμπειρικῶν ἐπιστημῶν, ἀποκρούων τὴν ψυχολογικὴν ἐμπειριοκρατίαν, τὴν ὁποίαν διαστέλλει αὐστηρῶς ἀπὸ τὴν φαινομενολογικὴν ψυχολογίαν. Ἡ ἐμπειρικὴ ψυχολογία εἶναι γενετικὴ καὶ ἐξηγητικὴ καὶ οἱ νόμοι, τοὺς ὁποίους καθορίζει, συνάγονται διὰ τῆς ἐπαγωγῆς, διὸ εἶναι ἀπλῶς πιθανοί. Ἡ φαινομενολογία τοῦναντίον εἶναι περιγραφικὴ καὶ ἀναλυτικὴ καὶ ἀναφέρεται εἰς τὴν οὐσίαν, εἰς τὸ ἀναλλοίωτον εἶδος τῶν φαινομένων τῆς συνειδήσεως. Τὴν διάκρισιν ταύτην μεταξὺ ἐξηγητικῆς καὶ ἐμπειρικῆς ἀφ' ἐνὸς καὶ περιγραφικῆς καὶ ἀναλυτικῆς ψυχολογίας ἀφ' ἐτέρου ἀπαντῶμεν ἤδη παρὰ Brentano καὶ Dilthey, ὡς ἀπαντῶμεν καὶ τὴν διάπιστῶσιν τῆς στενῆς συναφείας καὶ τῆς ἀμοιβαίας διηθήσεως τῶν ψυχικῶν

φαινομένων, ἢ ὅποια ὠδήγησεν εἰς τὴν ἀναγνώρισιν εἰδικῶς ψυχικῆς ὕφης ἢ δομῆς, ψυχικῆς ὁλότητος, ἢ ὅποια γίνεται κατανοητὴ μόνον διὰ τῆς ἐρμηνείας. Τοῦτο ὁμῶς σημαίνει ὅτι ἡ ψυχικὴ πραγματικότης δὲν πρέπει νὰ ἐξηγητῆται κατὰ τὸ σχῆμα τῆς αιτιώδους σχέσεως, ἀλλὰ νὰ κατανοῆται κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν συνάρτησιν τῶν ψυχικῶν ἐλατηρίων. Οὕτω διηνοίχθη ἡ ὁδὸς πρὸς ψυχολογίαν, διὰ τὴν ὅποιαν αἱ ἔννοιαι τῆς ὕφης, τῆς διηρθρωμένης ὁλότητος, τῆς μορφῆς εἶναι τόσον σημαντικαὶ ὅσον καὶ διὰ τὴν σύγχρονον βιολογίαν καὶ τὴν φιλοσοφίαν τῶν ὀργανικῶν ὄντων. Ἡ αιτιώδης θεώρησις ἀντικαθίσταται ἢ τοῦλάχιστον συμπληρῶνεται διὰ τῆς τελολογικῆς, ἢ ἄλλως ἢ ἐπὶ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν βασιζομένη ψυχολογία παραχωρεῖ τὴν θέσιν τῆς εἰς ψυχολογίαν ὀρμωμένην ἀπὸ τῶν ἐπιστημῶν τοῦ πνεύματος. Εἰσηγητὴς τῆς ψυχολογίας ταύτης ὑπῆρξεν ὁ Dilthey. Ἡ κατὰ τὴν μέθοδον τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν χωροῦσα ψυχολογία ἀναφέρεται μόνον εἰς τὴν μελέτην τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν, χωρὶς νὰ λαμβάνη πρὸ ὀφθαλμῶν τὸ ἐκάστοτε ψυχικὸν περιεχόμενον. Τοῦτο σημαίνει ἀσύγγνωστον μονομέρειαν. Διότι ὁ ἐσωτερικὸς κόσμος τοῦ ἀνθρώπου τελεῖ εἰς διαρκῆ σχέσιν πρὸς τὰς μορφὰς τοῦ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος, αἱ ὅποια τὸ μὲν εἶναι ἀνεξάρτητοι τοῦ καθ' ἑκάστον Ἐγώ, τὸ δὲ ἀσκοῦν ἀδιάλειπτον ἐπίδρασιν ἐπ' αὐτοῦ. Παρίσταται λοιπὸν ἀνάγκη ψυχολογίας ἰκανῆς ὥπως ἀναζητῆ καὶ ἀνευρίσκῃ τὰς σχέσεις ταύτας, αἱ ὅποια ὑφίστανται μεταξὺ ἐσωτερικοῦ καὶ ἔξωτερικοῦ κόσμου, ψυχῆς καὶ πολιτισμοῦ, μικροκόσμου καὶ μακροκόσμου, ὑποκειμενικοῦ καὶ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος. Τὰ φαινόμενα τοῦ ἀντικειμενικοῦ τούτου κόσμου εἶναι μορφοποιημένα ἐκφράσεις τοῦ ψυχικοῦ μας βίου. Εἰς τὰ κύρια ἔργα τῆς ψυχολογίας ἀνήκει ἡ ἐρμηνεία των. Αἱ μέθοδοι αὐτῆς εἶναι διὰ τοῦτο συγγενεῖς πρὸς τὰς μεθόδους τῶν πνευματικῶν ἐπιστημῶν. Αὗται ἐθεώρησαν ἀνέκαθεν τὰ ἐπιτεύγματα τοῦ πολιτισμοῦ ὄχι μόνον καθ' ἑαυτά, ἀλλὰ καὶ ὡς ἐκφράσεις τῆς προσωπικῆς ἰδιοτυπίας τῶν ἀτόμων ἢ τῶν λαῶν, οἱ ὅποιοι ὑπῆρξαν οἱ δημιουργοὶ των. Συγχρόνως ὁμῶς εἶναι τὰ ἐπιτεύγματα ταῦτα κάτι πλέον ἢ ἐκφράσις. Διότι εἶναι πρὸς τούτοις πραγματοποιήσις ἀξιών. Δι' αὐτῆς ἀπαλλάσσονται τῆς ὑποκειμενικῆς των ὑπάρξεως καὶ καθίστανται ἀντικειμενικά, προσκτῶνται ἀντικειμενικόν, ἐπερτωτικὸν νόημα. Τὸ νόημα ὁμῶς τοῦτο παραμένει νεκρὸν ἢ ληθαργοῦν, ἐφ' ὅσον αἱ ἀντικειμενικαὶ μορφαὶ τοῦ πνεύματος δὲν τελοῦν εἰς ἐσωτερικὴν σχέσιν πρὸς τὸ ψυχικὸν ὑποκείμενον. Διὰ τῆς σχέσεως ταύτης ἐμψυχοῦνται καὶ προσλαμβάνουν ζωὴν αἱ μορφαὶ αὗται. Ἡ σχέση αὕτη εἶναι ἐφικτή, ἐπειδὴ μεταξὺ ψυχῆς ἢ ὑποκειμενικοῦ πνεύματος καὶ πολιτισμοῦ ἢ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος ὑφίσταται ἀντιστοιχία. Ἐκεῖνο, τὸ ὅποιον ἐμφανίζεται εἰς τὸν ἀντικειμενικὸν κόσμον τοῦ πνεύματος ὡς πραγματοποιημένα καὶ διὰ μορφῆς περιβεβλημένα ἀξία, ἐνοικεῖ καὶ εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ ἀτόμου ὡς ἀντίστοιχον ὄλον ἀξιολογικῶν ροπῶν. Τὸ ὄλον τοῦτο ἀποτελεῖ ὀργανικὴν καὶ διηρθρω-

μένην ἐνότητα, ὑφήν. Ἡ ὑφή αὕτη ἐμφανίζεται ὡς ἀπηρτισμένη συνάρτησις διαθέσεων πρὸς βιώματα καὶ ἐπιτεύγματα, διηρθρωμένη κατὰ ἀξιολογικὰς ροπὰς καὶ κεκτημένη τὸ κέντρον αὐτῆς εἰς τὸ πνευματικὸν ἐγὼ τοῦ ἀνθρώπου. Εἰς τὴν καθ' ἑκαστον λοιπὸν προσωπικότητα ἐνυπάρχουν ὅλαι αἱ δυναταὶ ἀξιολογικαὶ κατευθύνσεις δυνάμει τῶν ὁποίων διαχωρίζονται οἱ θεμελιώδεις τύποι τῆς ἀτομικότητος κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσαν εἰς ἐκάστην αὐτῶν ἀξιολογικὴν ροπήν. Ἡ ἀξία, ἡ ὁποία πραγματοποιεῖται καὶ ἀποβαίνει οὕτω ἀντικειμενική, καλεῖται νόημα. Ὁ ἄνθρωπος δημιουργεῖ λοιπὸν νόημα, ἀλλ' ἀφ' ἐτέρου βιοῖ νόημα. Κατὰ τὴν βίωσιν ταύτην τοῦ νοήματος συνεργάζονται ὅλαι αἱ δυνάμεις τοῦ θυμικοῦ. Οὕτω τὸ βίωμα ἀποτελεῖ ἐνότητα κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὰ αἰσθήματα. Περὶ βιώματος δὲ ὁμιλοῦμεν ὅταν εἰς τὴν ἀντίληψιν ἡμῶν προσπίπτῃ κάτι τὸ ἐντελῶς ἰδιάζον, τὸ μέγα καὶ ἔξαιρετικόν, τὸ ἀπροσδόκητον καὶ μεγαλειῶδες, τὸ ὁποῖον ἐμβάλλει τὴν ψυχὴν εἰς φόβον ἢ χαρὰν, ἀνάτασιν ἢ ἀπορίαν καὶ καταλαμβάνει αὐτὴν ἐξ ὀλοκλήρου. Τοιοῦτον ἰδιάζον καὶ ἔξαιρετικόν εἶναι λ. χ. κρίσιμοι στιγμαὶ κατὰ τὸν πόλεμον, ἡ θέα τραγικοῦ δυστυχήματος, λαμπρύνουσα καὶ μεγαλύνουσα ἀγάπη, ὁ θάνατος. Τὸ βίωμα, λέγει ὁ Dilthey, σημαίνει στιγμήν τῆς ὑπάρξεως, ἡ ὁποία ἀποκαλύπτει εἰς ἡμᾶς γνώρισμά τι ἢ ἰδιότητα τῆς ζωῆς. Ἡ ἀποκάλυψις αὕτη παρέχει ἀφορμὴν ὅπως συσχετίσωμεν τὸ ἐπὶ μέρους πρὸς τὸ ὅλον, ὅπως ἀναρθῶμεν ἀπὸ τῆς πεπερασμένης ὑπάρξεως εἰς τὴν ὑψίστην ἀξίαν, ὅπως ἀπομαντεύσωμεν ἐντὸς τῆς στιγμῆς τὴν αἰωνιότητα. Διὰ τοῦτο κατὰ πᾶν βίωμα συνηγεῖ θρησκευτικὸς τόνος. Κατ' αὐτὸ συνεργάζονται δύο παράγοντες. Ὁ εἰς ἐξ αὐτῶν συνίσταται εἰς τὴν παρουσίαν πνευματικοῦ περιεχομένου, τὸ ὁποῖον εἶναι σημαντικὸν διὰ τὸν βίον. Ἡ σημασία αὐτοῦ ἀποκαλύπτεται καθ' ὅλως ἄμεσον τρόπον εἰς τὸ βιοῦν ὑποκειμένον. Τὸν ἄλλον ἀποτελεῖ ἡ ἀντίδρασις τοῦ ὑποκειμένου, ἡ θέσις τοῦ βιοῦντος ἀτόμου, τὸ ὁποῖον ἀπαντᾷ εἰς τὸ εἰς τὴν ψυχὴν ἀποκαλυφθὲν βιωματικὸν περιεχόμενον, τ. ἔ. ἐσωτερικὴ προθυμία πρὸς πρόσληψιν τοῦ περιεχομένου τούτου. Ἐξ ἐκάστης ἀντικειμενοποιήσεως ἀξιών, ἐξ ἐνὸς ποιήματος λ. χ., ὁμιλεῖ τρόπον τινὰ τὸ νόημα εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ ἀκούοντος ἢ ἀναγινώσκοντος, καὶ εἶναι δυνατόν νὰ ἐκλύσῃ ἐντὸς αὐτῆς βίωμα. Διότι ἐντὸς τῆς ψυχῆς ὑπάρχουν τόσαι χορδαὶ ὅσαι καὶ ἀξιολογικὰ πεδία τοῦ πολιτισμοῦ. Τὸ σημαντικὸν εἶναι ἡ συνήχησις τῆς ἀναλόγου χορδῆς κατὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ ποιήματος. Μόνον ὅταν τὸ εἰς τὸ ποίημα ἐνοικοῦν νόημα συναντᾷ τὴν ἀνάλογον ροπήν τῆς ψυχῆς γεννᾶται βίωμα. Οὕτω ἡ νόημα δημιουργοῦσα καὶ νόημα βιοῦσα ψυχὴ μετατίθεται εἰς τὸ ἀντικειμενικὸν πνεῦμα καὶ ἐρμηνεύει αὐτό. Τὸ βίωμα λοιπὸν συνέχεται πρὸς τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας, τὸ κεντρικὸν πρόβλημα τῆς πνευματοκρατικῆς ψυχολογίας καὶ τῶν ἐπιστημῶν τοῦ πνεύματος. Διότι ἡ ἐρμηνεία εἶναι ἡ εἰς τὰς πνευματικὰς ἐπιστήμας ἰδιάζουσα μέθοδος γνώσεως. Δι' αὐτῆς δημι-

ουργεί ἡ ὑποκειμενικὴ ψυχὴ τὴν ἐπαφὴν τῆς πρὸς τὸ ἀντικειμενικὸν πνεῦμα καὶ συλλαμβάνει τὸ νόημα τῶν μορφῶν του. Διότι ἡ ἐρμηνεία εἶναι ἀντίληψις καὶ κατανόησις τοῦ νοήματος πνευματικῶν συναρτήσεων ὑπὸ μορφὴν ἀντικειμενικῶς ἰσχυροῦσης γνώσεως. Ἡ γνώσις, τὴν ὁποίαν παρέχει, διακρίνεται ἀπὸ τὴν ἐξήγησιν, ὡς εἶναι ἡ ἀναγωγὴ φαινομένου τινὸς ἢ συμβάματος ὡς ἀποτελέσματος εἰς τὸ αἰτιὸν του, διὰ τοῦ γνωρίσματος τοῦ νοήματος δηλωτικοῦ ὄλου.— Αἱ μέχρι τοῦδε μνημονευθεῖσαι ψυχολογικαὶ κατευθύνσεις καὶ μέθοδοι ἀφορμῶνται ἀπὸ τῆς ἐρεύνης τοῦ καθ' ἕκαστον ἀτόμου καὶ περιορίζονται εἰς τὴν θεώρησιν φαινομένων οἷα ἡ ἠθικὴ, ὁ μῦθος, ἡ θρησκεία, μόνον ὡς ἀτομικῶν βιωμάτων ἀνθρώπων τοῦ παρόντος ἢ τοῦ παρελθόντος. Παραμελοῦν λοιπὸν τὴν ἐξέτασιν αὐτῶν καὶ ὡς φαινομένων τοῦ ὁμαδικοῦ βίου τῶν λαῶν. Τὴν ἔλλειψιν ταύτην ἀνέλαβον νὰ πληρῶσουν καὶ ἄλλοι καὶ ὁ Wundt διὰ τῆς λαοψυχολογίας. Ἐνταῦθεν ἐπεκτείνεται πέρα τῶν πρωτογόνων. Ἐνταῦθεν περιορίζεται καὶ ἡ ψυχολογικὴ ἐρευνα εἰς τὴν πρωτόγονον θρησκείαν, ἀν καὶ εἶναι φανερόν ὅτι ἡ ἐρμηνεία τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου εἶναι ἀσφαλεστέρα καὶ εὐχερεστέρα ἀν στηρίζεται ἐπὶ τῆς ἐμβαθύνσεως εἰς τὴν ὑψίστην μορφήν αὐτοῦ, τὴν ὁποίαν γνωρίζει ὁ ἐρευνητῆς ἐξ ἰδίας πείρας. Ὁ Wundt προσδιορίζει διὰ τῆς λαοψυχολογικῆς μεθόδου τὴν οὐσίαν τῆς θρησκείας καὶ διαπιστώνει δύο ρίζας, ἐκ τῶν ὁποίων ἀναφύεται ἡ θρησκεία, τὴν μεταφυσικὴν καὶ τὴν ἠθικὴν. Ἡ θρησκευτικὴ ἐξέλιξις κατατείνει εἰς τὴν ἀπαλλαγὴν τῆς θρησκείας ἀπὸ τὸν μῦθον. Τὸ περιεχόμενον τῆς περιορίζεται οὕτω βαθμῶδον εἰς καθαρὰς τινὰς ἰδέας, ἀπηλλαγμένας τοῦ μύθου καὶ τῶν συμβόλων. Αὐταὶ ἀποτελοῦν ἐξ ὑπαρχῆς τὸν λανθάνοντα πυρῆνα τῆς θρησκευτικῆς ἐξελίξεως. Παρὰ ταύτας δροῦν καὶ δύο ἄλλοι ἐξελικτικοὶ παράγοντες, ἡ ἑτερογονία τῶν σκοπῶν καὶ ἡ δημιουργικὴ σύνθεσις. Ἐπειὶ εἶναι φανερόν ὅτι αἱ δύο αὗται ἀρχαὶ δὲν φέρουν ψυχολογικόν, ἀλλὰ μεταφυσικὸν χαρακτῆρα.— Ὡς ἐπέκτασις καὶ συμπλήρωσις τῆς λαοψυχολογικῆς δύναται νὰ θεωρηθῆ ἡ ἱστορικοψυχολογικὴ μέθοδος, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ συνδυασμὸν ἱστορίας καὶ ψυχολογίας καὶ λαμβάνει πρὸ ὀφθαλμῶν τὸν ὅλον ἱστορικὸν βίον τῆς ἀνθρωπότητος. Ὡς μέλλομεν νὰ ἴδωμεν κατωτέρω, ἡ μέθοδος αὕτη προσήγαγεν εἰς φῶς λαμπρὰς θρησκευτοψυχολογικὰς ἐργασίας διὰ τῆς συγκρίσεως τῶν ἱστορικῶν φαινομένων τῆς θρησκείας καὶ διὰ τῆς ἀναζητήσεως τῶν ψυχικῶν τῶν ἐλατηρίων.

Ὅλαι αὗται αἱ ψυχολογικαὶ κατευθύνσεις ἀνήκουν αὐστηρῶς εἰπεῖν εἰς τὴν καθαρὰν ψυχολογίαν καὶ ἐνδιαφέρονται διὰ τὴν ψυχολογικὴν γνώσιν χάριν αὐτῆς ταύτης τῆς γνώσεως. Ἄλλως ἔχει τὸ πρᾶγμα ὡς πρὸς τὴν ἐφηροσομένην ψυχολογίαν. Αὕτη μεταφέρει τὰ ψυχολογικὰ προβλήματα καὶ τὴν ἐκ τῆς θεωρητικῆς ἐρεύνης αὐτῶν ἀπορρέουσαν γνώσιν εἰς τὸ πρακτικὸν πεδίου, ὅπου ἐπιζητεῖ τὴν ἐφαρμογὴν αὐτῶν χάριν πρακτικῶν σκοπῶν. Κατὰ

τὸν J. Wagner ἡ ψυχολογία αὕτη διαιρεῖται εἰς δύο διακεκριμένα ἀλλήλων εἶδη, συμφώνως πρὸς τὰ δύο διάφορα ἀλλήλων πεδία, εἰς τὰ ὅποια ἐφαρμόζει τὰς ἐκ τῆς θεωρητικῆς ψυχολογίας ἀρνούμενας γνώσεις. Τὸ μὲν δηλαδὴ χρησιμοποιεῖται πρὸς ἔρευναν τῶν ἐπὶ μέρους πεδίων τοῦ πολιτισμοῦ, τῆς ὑφῆς καὶ τῆς οὐσίας των. Ἐντεῦθεν ἀναπτύσσονται κλάδοι ὡς ἡ ψυχολογία τῆς τέχνης, τῆς θρησκείας, τῆς γλώσσης, τῆς κοινωνίας τῶν ἀξιών γενικώτερον καὶ τοῦ πολιτισμοῦ καθόλου. Οἱ κλάδοι οὗτοι ἢ ἀπορρέουν κατ' ἄμεσον καὶ φυσικὸν τρόπον ἐκ τῆς θεωρητικῆς ψυχολογίας, ἐφ' ὅσον αὕτη αὕτη ἀναλαμβάνει ἀφ' ἑαυτῆς τὴν ἔρευναν τῶν φαινομένων τούτων τοῦ πολιτισμοῦ, ἢ ἡ ἔρευνα αὕτη ἐπιβάλλεται ἕξωθεν ὑπὸ τῶν ἀντιστοίχων κατ' ἕκαστον ἐπιστημῶν, αἱ ὁποῖαι συναισθάνονται τὴν ἀνάγκην ψυχολογικῆς ἐμβαθύνσεως τῶν προβλημάτων των. Τὸ δὲ τίθεται ἡ θεωρητικὴ ψυχολογία εἰς τὴν ὑπηρεσίαν καθαρῶς πρακτικῶν σκοπῶν, πρὸς ἐξυτηρέτησιν τῆς πολιτιστικῆς δράσεως τοῦ ἀνθρώπου. Ἐνταῦθα ἀνήκει ὁ οἰκονομικὸς βίος, ἡ ἀγωγή, τὸ δίκαιον, ἡ ἰατρικὴ. Αἱ περιοχαὶ αὗται τῆς ἀνθρωπίνης δράσεως ἀπαιτοῦν ψυχολογικὴν θεμελίωσιν τῆς ἀσκουμένης ἐν αὐταῖς πράξεως, τὴν ὁποῖαν παρέχει ἡ παιδαγωγικὴ ψυχολογία, ἡ ψυχολογία τῆς οἰκονομίας, τοῦ ἐγκλήματος κ.λ. Πρόκειται λοιπὸν ἐνταῦθα περὶ ἐφηρμοσμένης ψυχολογίας ἐν στενωτέρῳ ἐννοίᾳ. Ἐννοεῖται ὅτι οἱ πρακτικοὶ σκοποί, τῶν ὁποίων ἡ πραγμάτωσις ἐπιδιώκεται, ἐπιφέρουν μεταβολὴν τῆς θέσεως τῶν προβλημάτων τῆς καθαρᾶς ἢ θεωρητικῆς ψυχολογίας. Συνεπεῖα τῆς μεταβολῆς ταύτης ἀνακύπτουν νέα προβλήματα, νέα ἐπιπέδωσις, τροποποιήσεις τῶν μεθόδων, νέα ἔννοιαι. Τοῦτο ἰσχύει πρὸ πάντων ὡς πρὸς τὴν ψυχολογίαν τῆς θρησκείας καὶ τὰς ἐφαρμογὰς της εἰς τὴν θεολογίαν καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν πράξιν.

Α'

Ψυχολογία τῆς θρησκείας εἶναι ὁ κλάδος ἐκεῖνος τῆς ἐπιστήμης, ὁ ὁποῖος πρὸς τὸν σκοπὸν συστηματικῆς γνώσεως καὶ διὰ μεθόδων κατὰ τὸ δυνατόν ἀκριβῶν ἔρευνᾷ τὰ φαινόμενα τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος. Ἡ σύγκρισις αὐτῆς οὕτω νοουμένης πρὸς τὴν κατὰ τοὺς παρελθόντας αἰῶνας ψυχολογικὴν ἔρευναν τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου δεικνύει ὅτι ὁ κλάδος οὗτος τῆς ἐπιστήμης δὲν εἶναι ἐντελῶς καὶ κατὰ πάντα νέος. Πράγματι, ἀρχὰς ψυχολογίας τῆς θρησκείας ἀπαντῶμεν ἤδη παρὰ τοῖς μυστικοῖς τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων, ὡς κατέδειξεν ὁ Misch, εἰς τὴν Κ. Δ. καὶ εἰς τοὺς ἐκπροσώπους τοῦ μυστικισμοῦ τοῦ Βυζαντίου καὶ τῆς Δύσεως. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι αἱ μέθοδοι, τὰς ὁποίας χρησιμοποιεῖ σήμερον ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας, ἦσαν ἄγνωστοι κατὰ τὸ παρελθὸν ἐν τῇ τελειότητι, τὴν ὁποῖαν ἐμφανίζουσι σήμερον, ἀλλ' ὅμως εἰς τὰς χεῖρας μεγαλοφυῶν ἀνδρῶν ἀπέδιδον, ὡς παρατηρεῖ ὁ Wunderle, πολὺ περισσότερα ἢ ὅσα εἶναι εἰς θέσιν νὰ ἀποδώσῃ σύμπασα ἢ σημερινὴ ἀκριβὴς καὶ λεπτομερειακὴ ἔρευνα.

Ὡς πρὸς αὐτὰς λοιπὸν εἶναι δύσκολον νὰ θεωρήσωμεν τὴν νεωτέραν ψυχολογίαν τῆς θρησκείας ὡς ἐντελῶς νέαν. Ἄλλως ἔχει τὸ πρᾶγμα προκειμένου περὶ τοῦ σκοποῦ τῆς ἐρεῦνης. Κατὰ τὸ παρελθὸν ἢ γινώσκεις τῶν ψυχικῶν γεγονότων τῆς θρησκείας δὲν ἦτο σκοπὸς ἑαυτῆς, ἀλλ' ἐξυπηρέτει σκοποὺς πρακτικούς, λοιπὸν ἔξω αὐτῆς κειμένους. Ἐλλείπει κατ' ἀκολουθίαν ἀπὸ τὴν ἔρευναν ὁ συστηματικὸς χαρακτήρ. Τοῦτο ἰσχύει οὐ μόνον ὡς πρὸς τοὺς ἄλλους, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς αὐτὸν τὸν ἱερὸν Αὐγουστῖνον καὶ τὴν ἁγίαν Θηρεσίαν, ἢ ὅποια προσεγγίζει ἐν πολλοῖς πρὸς τὰς ἀντιλήψεις τῆς νεωτέρας θρησκευτοψυχολογίας. Ἀπὸ τῆς ἐπόψεως ἄρα τοῦ σκοποῦ δύναται νὰ θεωρηθῇ αὕτη ὡς νέος κλάδος τῆς καθόλου ἐπιστήμης. Ὑποκείμενον αὐτῆς εἶναι ἡ θρησκεία κατὰ τὴν ὑποκειμενικὴν αὐτῆς πλευράν, τ. ἔ. μόνον ἐφ' ὅσον συνίσταται εἰς βιώματα τοῦ θρησκευόντος ἀνθρώπου. Τὸ ἔργον αὐτῆς ἀναφέρεται εἰς τὴν ψυχολογικὴν ἀνάλυσιν τοῦ θρησκευτικοῦ βίου καθ' ὅλας τὰς βαθμίδας τῆς ἐξελίξεώς του καὶ κατὰ πάσας αὐτοῦ τὰς μορφάς, καὶ δὴ τόσον ὡς καταστάσεων ὅσον καὶ ὡς λειτουργιῶν. Τὸ τελευταῖον τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας ἀσχολεῖται τὸ μὲν περὶ τὴν περιγραφὴν τοῦ ἐνδομύχου θρησκευτικοῦ βίου, τὸ δὲ περὶ τὴν διακρίβωσιν τῆς νομοτελείας, ἢ ὅποια διέπει τὸν βίον τοῦτον. Καὶ ἡ μὲν περιγραφὴ συνίσταται εἰς τὴν ἀνάλυσιν τῶν θρησκευτικῶν βιωμάτων εἰς τὰ συνιστώμενα αὐτὰ στοιχεῖα, οἷα εἶναι αἰσθήματα, παραστάσεις, συναισθήματα, βουλήματα, καὶ τὸν καθορισμὸν τοῦ παράγοντος ἐκείνου, ὁ ὁποῖος συνδέει κατ' ἰδιότυπον τρόπον τὰ ἐπὶ μέρους στοιχεῖα τοῦ βιώματος εἰς ἓν ἑνιαῖον ὅλον. Ἄνευ τοῦ καθορισμοῦ τούτου ἡ περιγραφὴ θὰ ὁμοίαζε πρὸς ἀνάλυσιν τῶν καθ' ἕκαστον τόνων μελωδίας τινὸς μετὰ τοῦ ἰσχυρισμοῦ ὅτι τὸ ἄθροισμα αὐτῶν εἶναι ἡ μελωδία. Τὸ ἕτερον ἔργον τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας συνίσταται, ὡς εἵπομεν, εἰς τὴν διακρίβωσιν τῆς νομοτελείας τοῦ θρησκευτικοῦ βίου. Καὶ ἐνταῦθα δηλαδὴ ἀφορμᾶται ἡ ἔρευνα, ὅπως συμβαίνει περὶ ὅλα τὰ πεδία τῆς πραγματικότητος, ἀπὸ τῆς προϋποθέσεως ὅτι δὲν πρόκειται περὶ χαώδους τινὸς πλήθους διαφορωτάτων πρὸς ἄλληλα καὶ διαρκῶς μεταβαλλομένων φαινομένων, ἀλλ' ὅτι τούναντίον τόσον τὴν φύσιν καὶ τὴν ποιότητα ὅσον καὶ τὴν ποσότητα αὐτῶν διέπει ἑνὸς μὲν, σταθεροῦς τις κανὼν. Διὰ τοῦτο ἀνάζητοῦνται αἱ σχέσεις, αἱ ὁποῖαι τυχὸν ὑφίστανται μεταξύ θρησκευτικῶν βιωμάτων καὶ ὄρισμένων ἐξωτερικῶν περιστατικῶν, οἷα ἡ μουσικὴ καὶ τὸ ἄσμα, τὸ θυμίαμα καὶ τὸ περιβάλλον τοῦ ναοῦ, σωματικαὶ τινες, ἀκόμη καὶ νοσηραὶ καταστάσεις, ἢ ἔκφρασις τῶν βιωμάτων ἐκείνων διὰ κινήσεων καὶ πράξεων. Ἐπειτα ἡ πορεία, τὴν ὁποίαν ἀκολουθεῖ ἡ ἐξέλιξις ὄρισμένων θρησκευτικῶν καταστάσεων, ἢ θέσις τῶν βιωμάτων ἐν τῇ ροῇ τοῦ ψυχικοῦ βίου καθόλου, αἱ ἀντιστοιχίαι ἐντὸς αὐτῶν τούτων τῶν θρησκευτικῶν φαινομένων ἢ μεταξύ αὐτῶν καὶ ἄλλων φαινομένων τοῦ ψυχικοῦ βίου, ὡς καὶ μεταξύ αὐτῶν καὶ σταθερῶν τινων προδια-

θέσεων τοῦ θρησκευόντος ἀνθρώπου. Κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον ἀποβαίνει δυνατὸς ὁ καθορισμὸς τύπων θρησκευτικότητος. Εἶναι φανερὸν ὅτι τῇ βοηθείᾳ αὐτῶν διευκολύνεται ἡ ἐπισκόπησις τοῦ ἀπεράντου πλοῦτου τῶν δεδομένων τοῦ θρησκευτικοῦ βίου καὶ δημιουργοῦνται οἱ ὄροι πρὸς ἐρμηνεῖαν τῶν καθ' ἕκαστον φαινομένων αὐτοῦ διὰ τῆς ἀναγωγῆς αὐτῶν εἰς τοὺς τύπους ἐκείνους καὶ τὴν δι' αὐτῶν ἐκφραζομένην νομοτέλειαν ὡς ἐπὶ μέρους περιπτώσεων αὐτῆς. Ἐκ τῶν εἰρημένων συνάγεται ὅτι κύριον ἔργον τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας εἶναι ἡ περιγραφή καὶ ἡ ἐρμηνεία. Ἄλλ' ὅμως παρὰ τὴν σημασίαν τοῦ ἔργου καὶ τῶν ἐπιτευγμάτων τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας δὲν πρέπει οὔτε τὰ ὄρια αὐτῆς νὰ παρορῶνται οὔτε καὶ νὰ υπερτιμῶνται αἱ μέθοδοι. Ἐν ἐναντίᾳ περιπτώσει καταντῶμεν εἰς ψυχολογιαρχίαν, εἰς πέρα τοῦ πρέποντος ὑπερτίμησιν τοῦ ψυχολογικοῦ τρόπου τῆς θεωρήσεως τῆς θρησκείας. Ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας εἶναι ἐπιστήμη ἐρευνῶσα ἀπλῶς τὰ ψυχικὰ δεδομένα τῆς θρησκείας ἢ ἄλλως τὴν θρησκείαν ὡς ψυχικὴν πραγματικότητα. Διὰ τοῦτο οὔτε ἀξιολογικὰς κρίσεις περὶ τῶν θρησκευτικῶν φαινομένων εἶναι ἀρμοδία νὰ ἐκφέρῃ οὔτε περὶ τῆς ἀληθείας τῆς θρησκείας νὰ ἀποφαίνεται. Ἄλλως θὰ κατέλειπε τὸ πεδίον τῆς ἐρεύνης τῶν γεγονότων καὶ θὰ παρενέβαινεν εἰς τὰ προβλήματα τοῦ κύρους καὶ τῆς δικαιοσύνης, τὰ ὁποῖα ἀνήκουν εἰς τὴν συστηματικὴν θεολογίαν καὶ εἰς τὴν φιλοσοφίαν τῆς θρησκείας. Τέλος οἴκοθεν νοεῖται ὅτι ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας τελεῖ εἰς στενὴν σχέσιν πρὸς τὴν καθόλου ψυχολογίαν, τῆς ὁποίας τὴν γνῶσιν προϋποθέτει, καθ' ὃν τρόπον καὶ ἡ ψυχολογία τῆς τέχνης. Ἐπειδὴ δὲ μερικὰ θρησκευτικὰ φαινόμενα, ὡς λ. χ. ἡ προφητεία, ἡ γλωσσολαλία κ.λ., ἐμφανίζουσιν ἐξωτερικὴν τινα ὁμοιότητα πρὸς ἀντίστοιχα φαινόμενα τοῦ πνευματισμοῦ, ἐλπίζουσιν μερικοὶ ὅτι ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα τῶν πνευματιστικῶν φαινομένων, περὶ τὴν ὁποίαν ἀσχολεῖται ἡ παραψυχολογία, δύναται νὰ ἀποβῆ καρποφόρος καὶ διὰ τὴν ψυχολογίαν τῆς θρησκείας.

* * *

Ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας τελεῖ ἀκόμη εἰς τὸ στάδιον τοῦ Γίγνεσθαι καὶ διὰ πολλοὺς ἄλλους λόγους καὶ διότι καὶ ἡ καθόλου ψυχολογικὴ ἔρευνα τῶν ἀνωτέρων καὶ μάλιστα πολυπλόκων ψυχικῶν φαινομένων καὶ λειτουργιῶν δὲν ὠδήγησεν ἀκόμη εἰς πλήρη καὶ ἀδιάβλητον γνῶσιν παρὰ τὰς πολλαπλᾶς πρὸς τοῦτο προσπαθείας. Πλὴν τούτου, ὡς εὐστόχως παρατηρεῖ ὁ Beta, οἱ μὲν θεολόγοι καὶ θρησκευτοψυχολόγοι στεροῦνται συνήθως τῆς γνώσεως τῆς καθόλου ψυχολογίας, οἱ δὲ ψυχολόγοι εἶναι ξένοι κατὰ τὸ πλεῖστον πρὸς τὴν ἐπιστήμην τῆς θρησκείας. Τὸ περὶ αὐτὴν διαφέρον, τὸ ὁποῖον ἐπικρατεῖ κατὰ τὸ παρόν, δύναται νὰ ἐρμηνευθῆ κατὰ πρῶτον λόγον ἐκ τῆς τεραστίας ἐπιδόσεως τῆς ἱστορίας τῶν θρησκευμάτων, ἀλλὰ καὶ

ὡς ἀντίδρασις κατ' αὐτῆς. Αὕτη ἐδέσποζε σχεδὸν ἀπεριορίστως τῆς θρησκευολογίας κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ αἰῶνος καὶ παρέσχεν ὄχι μόνον νέας γνώσεις, ἀλλὰ καὶ νέας ἐπόψεις πρὸς κατανόησιν τῶν διαφόρων μορφῶν τῆς θρησκείας. Ἡ ἱστορικὴ αὕτη ἔρευνα ὠδήγει αὐτομάτως εἰς ψυχολογικὰ προβλήματα, πρὸ πάντων προβλήματα ἀναφερόμενα εἰς τὰ φαινόμενα τοῦ μυστικισμοῦ, τῆς ἐκστάσεως, τῆς γλωσσολαλίας κ.λ.π. Ἡ ἀπλῆ περιγραφή τῶν ἰδιορρυθμῶν τούτων μορφῶν τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος δὲν ἱκανοποιεῖ τὴν ἔρευναν. Διὰ τοῦτο ἡ ροπή ὅπως ἐρμηνεύσῃ κατὰ τινα τρόπον αὐτὰ διὰ τῆς ἐντάξεως αὐτῶν εἰς τὸν καθόλου ψυχικὸν βίον. Ἐξ ἄλλου ἡ ἱστορία τῶν θρησκευμάτων ὀδηγεῖ συχνὰ εἰς σχετικοκρατίαν, εἰς τὴν ἐξ ἀποστάσεως θεώρησιν, κατὰ τὴν φράσιν τοῦ Κοεpp, τῶν θρησκευτικῶν φαινομένων. Διὰ τῆς ἐναρθρώσεως αὐτῶν εἰς τὸ ἐκάστοτε ἱστορικὸν περιβάλλον καὶ διὰ τῆς ἐξάρασεως τῆς ἱστορικῆς αὐτῶν ἰδιοτυπίας καθιστᾷ αὐτὰ ξένα πρὸς τὸ παρὸν καὶ ὑποβιάζει αὐτὰ, τοῦλάχιστον κατ' ἀρχήν, εἰς σχετικὰ μόνον γεγονότα, ἐξαριτώμενα ἐκ τῶν εἰδικῶν ὄρων τῶν χρόνων των. Ἐντεῦθεν ἡ ἀνάγκη πρὸς ἔρευναν τῆς θρησκείας καὶ δι' ἄλλων μεθόδων ἢ ἐξ ἄλλων ἐπόψεων. Οὕτω ἀνεπτέρωθη τὸ διαφέρον πρὸς τὴν ψυχολογίαν τῆς θρησκείας, πρὸς γνῶσιν τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς αὐτῆς, τῆς θρησκευτικότητος. Ἡ ἐπιστήμη χωρεῖ τοιουτοτρόπως ἀπὸ τῆς περιφερείας εἰς τὸ κέντρον, ἀπὸ τῆς ἐκφράσεως καὶ τῆς αἰσθητῆς μορφῆς εἰς τὸ ἐσωτερικὸν περιεχόμενον, ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας εἰς τὸ βάθος, ἀπὸ τῆς ὕλης εἰς τὸ εἶδος. Ἡ ροπή αὕτη ἐνισχύεται τὸ μὲν ὑπὸ τοῦ διαφέροντος πρὸς τὴν ψυχολογικὴν καθόλου, θεώρησιν, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τοῦ αἰῶνος μας, τὸ δὲ ὑπὸ τοῦ πνεύματος, τὸ ὁποῖον διαπνέει τὰς ἐπιστήμας τοῦ πολιτισμοῦ κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετηρίδας. Ἡ ψυχολογία ἀποβαίνει τὸ θεμέλιον τῶν ἐπιστημῶν τούτων καὶ θεωρεῖται ὡς ἡ ἀσφαλῆς κλεῖς, διὰ τῆς ὁποίας ἀνοίγεται ὁ θησαυρὸς τῶν μυστηρίων τοῦ πνευματικοῦ βίου. Τὰ πάντα ἐν αὐτῷ θεωροῦνται τώρα ἀπὸ τῆς ἐσωτερικῆς των πλευρᾶς. Ἡ ποίησις, ἡ λογοτεχνία καὶ καθόλου ἡ τέχνη ἐνδιατρίβει περὶ τὴν αἰεὶ λεπτομερεστέραν περιγραφὴν ψυχικῶν καταστάσεων καὶ κινήσεων, Ἡ παιδαγωγία, ἡ γλωσσολογία, τὸ δίκαιον ἐργάζονται διὰ τῶν μέσων τῆς ψυχολογίας καὶ χρησιμοποιοῦν ἀφθονώτερον τὰ πορίσματα αὐτῆς. Ὁ Dilthey εἰσάγει τὴν ψυχολογίαν ὡς *conditionem sine qua non* εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ ἱστορικοῦ βίου καθόλου, αἱ δὲ κλασσικαὶ ἀναλύσεις του ἀσκοῦν τεραστίαν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν μετ' αὐτόν. Ἀκόμη καὶ τὰ φιλοσοφικὰ συστήματα ἐξετάζονται ἀπὸ ψυχολογικῶν ἐπόψεων καὶ καθορίζονται ψυχολογικοὶ τύποι τῶν κοσμοθεωριῶν. Ἦτο φυσικὸν ὅτι ἡ καθολικὴ αὕτη ροπή θὰ ἐνίσχυε τὸ διαφέρον πρὸς τὴν ψυχολογικὴν θεώρησιν τῆς θρησκείας. Τὸ διαφέρον ὁμως τοῦτο πρὸς τὴν ψυχολογίαν τῆς θρησκείας ἀναβλύζει καὶ ἐξ ἄλλων πηγῶν. Μία τούτων εἶναι ἡ ἀναζωογόνησις τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος, τὸ ὁποῖον

ἐμφανίζει σημαντικὴν ἔντασιν μετὰ τὴν ὕλιστικὴν περίοδον τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ παρελθόντος αἰῶνος. Ἡ ἰσχὺς τοῦ ἀκριβῶς αὕτη κινεῖ εἰς τὴν παρατήρησίν του καὶ εἰς τὴν ἀνίχνευσιν τῶν μορφῶν, τὰς ὁποίας προσλαμβάνει κατὰ τὰ διάφορα στάδια τῆς πορείας του. Τέλος αἱ καρποφόροι ἐφαρμογαὶ τῆς ψυχολογίας εἰς ἄλλα πεδία τοῦ ἐπιστητοῦ φαίνεται ὅτι συνέβαλον καὶ αὐταὶ εἰς τὴν στροφὴν ταύτην πρὸς τὴν ἀκριβεστέραν ψυχολογικὴν ἔρευναν τῆς θρησκείας καὶ τὴν χρησιμοποίησιν τῶν πορισμάτων αὐτῆς εἰς τὴν θεολογίαν καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν πράξιν. Οὕτω ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας ὡς νέος κλάδος τῆς ἐπιστήμης βαίνει παραλλήλως πρὸς τὸ κραταῖον ψυχολογικὸν κύμα, τὸ ὅποion ἤγαγεν εἰς τὴν ἀκμὴν τῆς ψυχολογίας καὶ συνέβαλεν εἰς τὴν ἀναδημιουργίαν τῶν πνευματικῶν ἐπιστημῶν ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ παρελθόντος αἰῶνος.

Ἦδη περὶ τὸ τέλος τοῦ αἰῶνος τούτου καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ παρόντος αἰῶνος πολλαὶ φωναὶ ἐξαιροῦν ἐν Γερμανίᾳ τὴν σπουδαιότητα τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας, μετὰ τῶν ὁποίων προέχουν αἱ τῶν Niebergall, Wobbermin, E. Mayer, εἰς τὸν ὅποion ὀφείλομεν καλὴν τινα ἐπισκόπησιν τῆς μέχρι τῶν χρόνων τοῦ θρησκευολογικῆς κινήσεως. Δὲν ἱκανοποιεῖ πλέον ἡ ἀπλὴ περιγραφή. Λαμβάνουν χώραν παντοειδεῖς θρησκευοψυχολογικαὶ ἀπόπειραι, ἐκ τῶν ὁποίων ἄξια ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι αἱ πραγματεῖαι τοῦ Vorbrodt, τοῦ Koch, τοῦ Wieland. Ἄλλ' ἡ ἐπίσημος τρόπον τινὰ ψυχολογία ἢ ἐλάχιστον ἢ οὐδόπως ἐνδιαφέρεται εἰς τὴν χώραν ταύτην περὶ τὴν θρησκείαν. Ἐξαιρέσιν ἀποτελεῖ ὁ Ebbinghaus, ὁ ὁποῖος ὁμιλεῖ περὶ αὐτῆς διεξοδικῶς, ὁ H. Maier καὶ ὁ Wundt. Τούναντίον εἰς τὴν Ἀμερικὴν καὶ τὴν Γαλλίαν ἀκμάζει κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους ἡ θρησκευοψυχολογικὴ ἔρευνα χάρις εἰς τὸν St. Hall, τὸν W. James, τὸν Ribot. Ἄλλ' ἐν τῷ μετὰ τὸ ἐμφανίζει καὶ ἡ γερμανικὴ θρησκευοψυχολογία τεραστίαν ἐπίδοσιν. Μέχρι τοῦ 1926 εἶχον ἤδη δημοσιευθῆ ὀκτακόσια αὐτοτελῆ ἔργα εἰς τὴν ψυχολογίαν τῆς θρησκείας ἀναφερόμενα, εἰς τὰ ὁποία δέον νὰ προστεθῆ μέγας ἀριθμὸς σχετικῶν πραγματειῶν δημοσιευθεισῶν εἰς θρησκευολογικά, θεολογικά καὶ ψυχολογικά περιοδικά.

* * *

Ὡς ἐν τοῖς ἔμπροσθεν εἴπομεν, ἡ θρησκευοψυχολογία δὲν εἶναι ὄλως νέα ἐπιστήμη. Ἄλλ' αὐστηρὸν ὅμως ἐπιστημονικὸν χαρακτήρα προσλαμβάνει μόλις κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους. Ἡ ἱστορία αὐτῆς ἐμφανίζει κατ' ἀκολουθίαν δύο στάδια, εἰς τὸν σύντομον χαρακτηρισμὸν τῶν ὁποίων μεταβαίνομεν. Τὸ πρῶτον ἐξ αὐτῶν διακρίνει ἔλλειψις συστηματικοῦ πνεύματος, αὐστηρῶς ἐπιστημονικῶν μεθόδων καὶ διαφέροντος πρὸς τὴν καθαρὰν γνῶσιν, τὴν γνῶσιν χάριν τῆς γνώσεως. Ἄλλως τε καὶ ἡ καθόλου ψυχολογία δὲν εἶχεν ἀναπτυχθῆ εἰς τοιοῦτον βαθμὸν, ὥστε νὰ παρέχη καὶ εἰς τὴν ψυχολο-

γίας τῆς θρησκείας μεθόδους καὶ ἐπιστημονικὴν θεμελίωσιν. Ἄλλ' ὅμως ἀπαντῶμεν εἰς τὴν θρησκευτικὴν γραμματείαν ὄλων σχεδὸν τῶν λαῶν ποικίλας παρατηρήσεις, αἱ ὁποῖαι δύνανται νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἐκφράσεις ψυχολογικῆς ἐρμηνείας. Τοιούτων ἐκφράσεων βρίθκει ἡ θρησκευτικὴ γραμματεία τῶν Σινῶν, τοῦ Βραχμανισμοῦ, τοῦ Βουδισμού. Ἐμφανέστερα δείγματα αὐτῆς εὐρίσκομεν κατὰ τοὺς ἑλληνιστικούς χρόνους καὶ εἰς τὰ μυστικὰ συγγράμματα τῶν μέσων αἰώνων, ὡς καὶ εἰς τὰ βιβλία τῆς Π. καὶ Κ. Δ., εἰ καὶ ταῦτα κατ' οὐδένα τρόπον εἶναι δυνατὸν νὰ ἐρμηνευθοῦν ἀπὸ καθαρῶς ψυχολογικῶν ἐπόψεων. Πάντων ὅμως τούτων ὑπερέχει ὡς πρὸς τὴν δύναμιν τῆς αὐτοπαρατηρησίας, τῆς ἀναλύσεως τῶν θρησκευτικῶν βιωμάτων καὶ τῆς περιγραφῆς αὐτῶν ὁ ἱερὸς Αὐγουστίνος. Ὁ μέγας οὗτος ἀνὴρ κατεῖδε τὰς δυσχερεῖας τῆς τοιαύτης ἐρεῦνης, ἐδημιούργησεν ἐπιτυχεῖς ὄρους πρὸς διατύπωσιν τῶν πορισμάτων τῆς αὐτοπαρατηρησίας του καὶ ἔθεσε τὸ πρῶτον μετὰ θαυμαστῆς σαφηνείας τὰ προβλήματα. Βεβαίως ὁ τρόπος, καθ' ὃν ἤσκει τὴν παρατήρησιν τῶν κινήσεων τῆς ψυχῆς του, δὲν δύναται νὰ συγκριθῆ πρὸς τὰς μεθόδους, τῶν ὁποίων ποιούμεθα χρῆσιν σήμερον, ὅπως καὶ ὁ σκοπὸς τῆς ἐρεῦνης του ταύτης δὲν εἶναι ὁ καθαρῶς ἐπιστημονικὸς σκοπὸς τῆς νεωτέρας ἐρεῦνης. Παρὰ ταῦτα παραμένει ὁ ἐπίσκοπος τῆς Ἰππῶνος ἀνυπέρβλητος ὡς πρὸς τὴν διακρίβωσιν καὶ τὴν περιγραφὴν τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος. Εἰς τὴν ἰκανότητα ταύτην συνίσταται τὸ μεγαλεῖόν του, καὶ παρ' ὅλας ἀκόμη τὰς προβληθείσας ἀντιρρήσεις ὡς πρὸς τὴν ἀκρίβειαν τῆς ὑπ' αὐτοῦ ἀποδόσεως τῶν λεπτῶν θρησκευτικῶν κινήσεων τῆς ψυχῆς του. Ἡ ἐπίδρασις του ἐπὶ τῶν Σχολαστικῶν καὶ τῶν Μυστικῶν ὑπῆρξεν ἀνυπολόγιστος. Μεταξὺ τούτων διακρίνονται ὡς βαθεῖς περὶ τὴν θρησκείαν ψυχολόγοι πολλοὶ καὶ ἄλλοι καὶ Βερνάρδος ὁ ἐκ Clairvaux, ὁ Bonaventura, Θηρεσία ἡ τοῦ Ἰησοῦ, Φίλιππος ἡ sanctissima Trinitate, ὡς καὶ ἡ πλειὰς τῶν Γερμανῶν μυστικῶν, Eckehart, Seuse, Tauler, Thomas a Kempis. Μερικοὶ ἐξ αὐτῶν προσεγγίζουσι κατὰ πολὺ πρὸς τὰς ἀντιλήψεις καὶ τὴν ἀνάλυσιν τῆς νεωτέρας ψυχολογίας τῆς θρησκείας. Παρ' ἄλλοις ἀπαντῶμεν προβλήματα, τὰ ὁποῖα ἀπασχολοῦν σπουδαίως καὶ τὴν θρησκευτοψυχολογικὴν ἐρευναν τῶν χρόνων μας.

Ἰδιαιτέρας μνείας ἄξιος εἶναι Φίλιππος ἡ sanctissima Trinitate καὶ ἡ ἁγία Θηρεσία, ἃν καὶ οὐδεὶς δύναται νὰ γίνῃ λόγος περὶ αὐστηρῶς μεθδικῆς αὐτοπαρατηρησίας οὔτε ὡς πρὸς αὐτοὺς οὔτε ὡς πρὸς τοὺς Γερμανοὺς μυστικούς. Νέαν φάσιν ἐν τῇ ψυχολογίᾳ τῆς θρησκείας σημαίνει ἡ ἐμφάνισις τοῦ Λουθηρου, ὁ ὁποῖος τρέπει συντονωτέραν τὴν προσοχὴν πρὸς τὴν ψυχικὴν πλευρὰν τῆς θρησκείας διὰ τῆς περὶ πίστεως καὶ δικαιοσύνης διδασκαλίας του. Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν αὐτῆς παραχωρεῖ βαθμηδὸν ἡ δογματικὴ τὴν θέσιν τῆς εἰς προσωπικὴν, ὑποκειμενικὴν βεβαιότητα περὶ τῆς σωτηρίας. Διότι τὸ διαφέρον πρὸς τὴν ψυχικὴν πλευρὰν τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος

ὑπερισχέει κατ' ὀλίγον τοῦ διαφέροντος πρὸς τὴν ὑπερφυσικὴν. Ἐξ ἄλλου ἡ πρακτικὴ ἄσκησις τῆς ὑποκειμενικῆς ἐμπειρίας καὶ προσοικειώσεως τῆς σωτηρίας καθιστᾷ ἀναγκαίαν τὴν ἀκριβεστέραν γνῶσιν τῶν ψυχολογικῶν ὄρων αὐτῆς. Αἱ ψυχικαὶ καταστάσεις, αἱ ὅποια ἐπιστεύοντο πρότερον ὡς ἀποκλειστικὸν ἀποτέλεσμα τῆς ἐνεργείας τοῦ θείου πνεύματος ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ πιστοῦ, ἀρχίζουσιν νὰ θεωρῶνται ὡς συνέπειαι ὠρισμένης ἀπλῶς ψυχικῆς προσαρμογῆς ἢ προδιαθέσεως, τὴν ὁποίαν ἡδύνατο οὗτος μέχρι τινὸς νὰ προκαλῆ καὶ ὁ ἴδιος. Τοιοῦτόν τι ἀπαντῶμεν λ. χ. εἷς τινὰ μορφὰς τοῦ Εὐσεβισμού. Ἡ παραμέλησις αὕτη καὶ τὸ κατὰ τὸν ἁγιασμὸν ἀκατάληπτον τοῦ ὑπερφυσικοῦ παράγοντος ὀδηγεῖ κατ' ἀνάγκην εἰς τὸν περιορισμὸν εἰς διέγερσιν καὶ αἰσθησιν ὑποκειμενικῶν συναισθηματικῶν καταστάσεων καὶ συμβάλλει εἰς τὴν ἐκδοχὴν τῆς θεολογίας ὡς ἐπιστήμης τῶν καταστάσεων τούτων. Τὴν ἀπήχησιν τῆς ἐξελίξεως ταύτης ἀπαντῶμεν καὶ παρὰ τῷ Καντίῳ, τῷ φιλοσόφῳ τοῦ προτεσταντισμοῦ, ὡς καλεῖ αὐτὸν ὁ Paulsen. Ἡ ὕπαρξις τοῦ Θεοῦ δὲν ἀποδεικνύεται κατὰ τὸν ἰδρυτὴν τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας διὰ θεωρητικῶν λόγων, ἀλλ' ὡς ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ ἀθανασία εἶναι καὶ αὐτὸς ἰδέα, χρησιμεύουσα ὡς ἐκεῖναι πρὸς ἐξήγησιν καὶ διατήρησιν τῆς ἠθικῆς τάξεως. Οὕτω τὸ μὲν στηρίζει τὸ ἀντικείμενον τῆς θρησκείας ἐπὶ δεδομένων ξένων πρὸς τὴν ἐπιστημονικὴν γνῶσιν, τὸ δὲ συνδέει στενῶς τὴν θρησκείαν πρὸς τὴν ἠθικὴν καὶ ἀρνεῖται οὕτω τὸν ἰδιότυπον αὐτῆς χαρακτῆρα. Ἐναντίον τοῦ κινδύνου τούτου τῆς νοθεύσεως τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου ἀνέστη ὁ Schleiermacher, καίπερ συμφωνῶν πρὸς τὸν Κάντιον ὡς πρὸς τὸ ἀδύνατον ἐπιστημονικῆς περὶ θεοῦ διδασκαλίας. Κατὰ τὴν γνώμην τοῦ περιφήμου θεολόγου τὸ πρωταρχικὸν καὶ οὐσιῶδες ἐν τῇ θρησκείᾳ εἶναι τὸ ὑποκειμενικὸν βίωμα, τὸ συναισθημα, τὸ θυμικόν. Τὸ θρησκευτικὸν συναισθημα εἶναι πηγὴ καὶ μέτρον τῆς ἐπιστήμης τῆς θρησκείας, ἄλλως τε καὶ ἐπειδὴ ὑποχωροῦν τὰ ἀντικείμενικὰ περιεχόμενα τῆς ἀποκαλύψεως, τὰ ὅποια ἀπετέλουν τὸ ἀντικείμενον καὶ τὸν κανόνα τῆς θεολογίας. Ἄλλ' ἐπὶ τῆς ὑποκειμενικῆς ἀπλῶς ἐμπειρίας οὐδεὶς καθολικῶς ἰσχύων κανὼν καὶ οὐδεμία γενικὸν κύρος ἀξιούσα ἔννοια δύναται νὰ στηριχθῆ. Καὶ ἐφ' ὅσον ἐκδέχεται τὰ δόγματα ὡς μαρτυρίας ἀπλῶς τῆς εὐσεβοῦς συνειδήσεως ὡς μόνη ὁδὸς πρὸς ἔρευναν καὶ γνῶσιν τῆς θρησκείας ὑπολείπεται ἡ ψυχολογικὴ θεώρησις αὐτῆς. Ψυχολογίαν παρὰ ταῦτα τῆς θρησκείας δὲν ἐδημιούργησεν ὁ Schleiermacher. Οἱ σκοποὶ αὐτοῦ δὲν ἀπέβλεπον εἰς τοῦτο. Ἔδωκεν ὅμως ἀφορμὴν πρὸς θεμελίωσιν τῆς συστηματικῆς κυρίως θεολογίας ἐπὶ τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας, καὶ δὴ πρὸ πάντων ὑπὸ τοῦ Wobbermin. Ἄλλὰ περὶ τῆς ἀποπείρας ταύτης καὶ περὶ τῶν πρὸς αὐτὴν συνδεομένων σπουδαίων προβλημάτων θὰ ὁμιλήσωμεν κατωτέρω. Ὅτι ἐνδιαφέρει ἐνταῦθα εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ὁ Schleiermacher προέβαλεν ὡς ἔργον εἰς τὴν θεολογίαν τὴν θρησκευτοψυχολογικὴν ἔρευναν καὶ κατέβαλε τὰ θεμέλια νέας θεωρήσεως

τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας. Τὸ διαφέρον ὅμως αὐτοῦ ἦτο ἐστραμμένον ὄχι πρὸς τὰ ψυχολογικὰ δεδομένα καθ' ἑαυτά, ἀλλὰ πρὸς τὰ φιλοσοφικὰ προβλήματα τῆς δικαιοσύνης, τοῦ κύρους καὶ τῆς ἀληθείας τῆς θρησκείας. Ἀναντιρρήτως δὲ τὰ αἰτήματα αὐτοῦ, ὅπως βραδύτερον καὶ τὰ τοῦ Α. Ritschl, ἐδημιούργησαν τὴν συνείδησιν τῶν ψυχολογικῶν προβλημάτων τῆς θρησκείας.

Παραπλήσιόν τι παρατηροῦμεν καὶ παρὰ τοῖς Ἄγγλοις ἐκείνοις φιλοσόφοις, οἱ ὅποιοι θεωροῦνται ὡς οἱ πρόδρομοι τῆς Διαφωτίσεως. Κατὰ τοὺς χρόνους αὐτῆς κλονίζεται ἡ τέως ἀδιάβλητος θρησκευτικὴ πίστις, ὃ δὲ ἄνθρωπος δὲν ἀναστρέφεται πρὸς τὸν Θεὸν ἐν συναισθήματι ἀπροσβλήτου ἀσφαλείας, ἀλλ' ἀρχίζει νὰ διακρίνη μεταξὺ Θεοῦ καὶ τῆς ἰδίας αὐτοῦ ὑποκειμενικῆς περὶ αὐτοῦ συνειδήσεως. Δημιουργεῖται κατ' ἀκολουθίαν πρόσφορον ἔδαφος πρὸς ψυχολογικὴν θεώρησιν τῆς θρησκείας. Τοιαύτην ἀπαντῶμεν παρὰ τῷ Ἰδρυτῇ τοῦ Δυϊσμοῦ Herbcrt of Cherbury, παρὰ τῷ Locke, τῷ Hume. Ἄλλὰ καὶ δι' αὐτοὺς ἡ ψυχολογικὴ γνῶσις δὲν εἶναι σκοπὸς ἑαυτῆς, ἀλλ' ἢ τελεῖ εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ προβλήματος περὶ τοῦ κύρους καὶ τῆς ἀληθείας τῆς θρησκείας ἢ ταυτίζεται συγκεχυμένως πρὸς αὐτό. Εἰς μεγαλύτερον ἔτι βαθμὸν ἰσχύει τοῦτος ὡς πρὸς τὴν γαλλικὴν θετικοκρατίαν, οἱ ἐκπρόσωποι τῆς ὁποίας, ἀπὸ τοῦ Turgot μέχρι τοῦ Comte καὶ τῆς σχολῆς του, ἀρνούμενοι πᾶν εἶδος ὑπερβατικοῦ, διαβλέπουν εἰς τὴν θρησκείαν ἢ κατάλοιπον ἐκ πρωτογόνου βαθμίδος τῆς ἐξελίξεως τῆς ἀνθρωπότητος ἢ καὶ παθολογικὸν φαινόμενον. Ὑπὸ τὴν ἰσχυρὰν ἐπίδρασιν τῶν ροπῶν τούτων τελεῖ ὁ Feuerbach, ὃ ὁποῖος ἐχρησίμειυσεν ὡς πηγὴ τῆς περὶ θρησκείας ἐκδοχῆς τοῦ Engels καὶ τοῦ Marx.

* * *

Αὕτη εἶναι ἐν γενικαῖς γραμμαῖς ἡ πορεία τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας κατὰ τὸ πρῶτον αὐτῆς στάδιον. Κατ' ἀντιδιαστολήν πρὸς αὐτὸ ἐπιδιώκεται κατὰ τὸ δεύτερον ἡ δημιουργία αὐστηρῶς ἐπιστημονικῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας διὰ τοῦ ἀκριβοῦς καθορισμοῦ τοῦ ὑποκειμένου αὐτῆς, διὰ τῆς ἐξευρέσεως μεθόδων καταλλήλων πρὸς τὴν ἔρευναν τοῦ ἰδιοτύπου θρησκευτικοῦ φαινομένου καὶ διὰ τοῦ πορισμοῦ τῆς γνώσεως χάριν αὐτῆς ταύτης τῆς γνώσεως. Ὅλαι αἱ πρὸς τοῦτο προσπάθειαι ἐμφανίζονται ὡς κοινὸν γνώρισμα τὴν βούλησιν πρὸς τὴν ἐμπειρίαν, πρὸς τὴν ἐπὶ τῆς ἐμπειρίας στηριζομένην ἔρευναν τῶν θρησκευτοψυχολογικῶν φαινομένων. Ἡ ἀρχὴ ἐγίνεν ὑπὸ τῶν Ἀμερικανῶν, οἱ ὅποιοι ἐπέδρασαν ἐπὶ τῶν Γάλλων πρῶτον καὶ ἔπειτα καὶ ἐπὶ τῶν Γερμανῶν. Πρὸ αὐτῶν εἰς μὲν τὴν Γαλλίαν ἐθεραπεύετο μᾶλλον ἢ παθολογικὴ ψυχολογία τῆς θρησκείας, ἀφορμωμένη καὶ ἀπὸ φιλοσοφικῶν ἢ μᾶλλον κοσμοθεωριακῶν προϋποθέσεων, εἰς δὲ τὴν Γερμανίαν ὑφίστατο θρησκευτολογικὴ τις ἔρευνα ἀποσκοποῦσα εἰς τὴν ἐξυπη-

ρέτησιν θεολογικῶν ἀποκλειστικῶς σκοπῶν. Εἰς ἴδιον καὶ ἀνεξάρτητον ἐπιστημονικὸν κλάδον δὲν εἶχε κατορθώσει νὰ διαμορφωθῇ. Εἰς τοῦτο ἀκριβῶς συνέβαλεν ἡ ἀμερικανικὴ ψυχολογία περὶ τὸ τέλος τοῦ δεκάτου ἐνάτου καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος. Πρῶτος ὁ St. Hall κατέστησε τὰ θρησκευτικὰ φαινόμενα καὶ τὴν θρησκευτικὴν ἐξέλιξιν τῆς ἥβης ὑποκειμένον ἐρεῦνης, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν καθόλου ψυχολογίαν.

Ἐντεῦθεν ἀνεπτύχθη ἰδίᾳ σχολὴ ψυχολογίας τῆς θρησκείας, εἰς τὴν ὁποίαν ὀφείλονται πολλαὶ ἀξίαι λόγου θρησκευτοψυχολογικαὶ ἐργασίαι. Ὁ χαρακτηριστικὸς ὅμως ἐκπρόσωπος τῆς νεωτέρας ψυχολογίας τῆς θρησκείας εἶναι ὁ Starbuck. Ἔργον τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας εἶναι κατ' αὐτὸν ἡ δι' ἐμπειρικῶν μεθόδων διακριβῶσις τῶν νόμων τῆς θρησκευτικῆς ἐξέλιξεως καὶ ἡ ἐξήγησις τῶν θρησκευτικῶν δεδομένων τῆς συνειδήσεως, τὰ ὁποῖα ἐμφανίζονται κατὰ τὴν ἐξέλιξιν ταύτην, διὰ τῆς ἐντάξεως αὐτῶν ἐν τὸς τῶν ἄλλοθεν γνωστῶν ψυχικῶν φαινομένων. Τὸ πρὸς τὴν ἔρευναν ταύτην ἀναγκαῖον ἐμπειρικὸν ὕλικόν συλλέγει ὁ ἀμερικανὸς ψυχολόγος διὰ τῆς μεθόδου τοῦ ἐρωτηματολογίου. Τὰς δι' αὐτοῦ συλλεγομένας ἀπαντήσεις ἐπεξεργάζεται ἔπειτα στατιστικῶς. Ἄλλ' αἱ προϋποθέσεις αὐτοῦ κατάγονται ἐκ τῆς θετικοκρατικῆς φιλοσοφίας καὶ διὰ τὸν λόγον αὐτὸν δὲν δύναται νὰ γίνῃ λόγος περὶ καθαρᾶς ἐμπειρίας. Διότι νοθεύεται αὕτη ὑπὸ τῶν προϋποθέσεων ἐκείνων. Ἡ νόθευσις αὕτη καταφαίνεται σαφῶς παρ' ἄλλοις ἀμερικανοῖς ψυχολόγοις, καὶ δὴ παρὰ τῷ Leuba, ὁ ὁποῖος πᾶσαν θεολογίαν θεωρεῖ ταυτόσημον πρὸς ψυχολογικὴν περιγραφὴν τῶν θρησκευτικῶν φαινομένων. Ὅπως πολλοὶ μετ' αὐτόν, συναρτᾷ τὴν ψυχολογίαν τῆς θρησκείας πρὸς βιολογικὰς ἐπόψεις, διὰ τῶν ὁποίων ἀντικαθιστᾷ τὰς μεταφυσικάς. Ἄλλος χαρακτηριστικὸς ἐκπρόσωπος τῆς ἐπὶ ἐμπειρικῶν βάσεων στηριζομένης ἀτομικῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας εἶναι ὁ W. James. Ὁ ἰδρυτῆς οὗτος τοῦ πραγματισμοῦ πειρᾶται νὰ ἐρευνήσῃ τὴν θρησκείαν ὡς ψυχικὸν βίωμα καὶ νὰ καθορίσῃ τὸν ἰδιότυπον χαρακτῆρά της. Ἄρα ὑποκειμένον καὶ τῆς ἰδικῆς του ἐρεῦνης εἶναι ἡ ὑποκειμενικὴ πλευρὰ τῆς θρησκείας, ἡ θρησκευτικότης. Κατὰ τὴν ἔρευναν αὐτοῦ ταύτην προσέχει ἰδιαζόντως εἰς τὸ συναίσθημα, τὸ ὁποῖον θεωρεῖ ὡς τὴν βαθυτέραν πηγὴν τῆς θρησκείας. Καὶ ὁ James προσπορίζεται τὸ ἀναγκαῖον πρὸς τὴν ἔρευναν ὕλικόν διὰ τῆς ἐμπειρίας. Ὅχι ὅμως διὰ τῆς μεθόδου τοῦ ἐρωτηματολογίου, ἀλλὰ διὰ τῆς συλλογῆς ἐμπειρικοῦ ὕλικου ἐκ τῆς θρησκευτικῆς γραμματείας τοῦ παρελθόντος, λοιπὸν ἐξ ἡμερολογίων, αὐτοβιογραφῶν, ἀπομνημονευμάτων, μυστικῶν συγγραφῶν, ὁμολογιῶν, θρησκευτικῶν πραγματειῶν καὶ διηλιῶν, ἐπιστολῶν καὶ ἐκμυστηρέσεων μεγάλων θρησκευτικῶν φυσιογνωμιῶν. Κατὰ τὴν ἐπεξεργασίαν τοῦ πλουσίου τούτου ὕλικου λαμβάνει κυρίως ὑπ' ὄψιν τὰς ἐξαιρετικάς, τὰς ἄκρας περιπτώσεις, ἵνα διὰ τῆς συγκρίσεως αὐτῶν συγκροτήσῃ τύπους τῆς θρησκευτικότητος. Τοῦτο ὅμως εἶναι μόλις ἐπιτρεπομένη

μονομέρεια, ἐπειδὴ καὶ ἡ θρησκευτικότης τῶν κοινῶν καὶ συνήθων ἀνθρώπων ἀποτελεῖ δεδομένον, τὸ ὁποῖον ἀδύνατον νὰ παρορᾷ ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας. Ἦτος μάλιστα συνιστᾷ τὴν ἀναγκαίαν βάσιν πρὸς ἐρμηνείαν τῶν θρησκευτοψυχολογικῶν φαινομένων, ἐὰν ἡ αὐτοπαρατηρησία εἶναι πράγματι ἀπαραίτητος πρὸς τὴν ἐρμηνείαν ταύτην.

Τὴν ἔλλειψιν ταύτην διέγνωσεν ὁ *Flournoy*, καταδείξας τοὺς κινδύνους τοὺς ὁποίους διατρέχει ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας ἐκ τῆς ἀποκλειστικῆς προτιμήσεως τῶν ἄκρων ἐκείνων περιπτώσεων, δηλαδή τῆς μυστικοπαθοῦς θρησκευτικότητος. Οἱ κίνδυνοι οὗτοι ἐνισχύονται διὰ τοῦ γεγονότος, ὅτι ἡ θρησκεία ἐρμηνεύεται ἐξ ὠρισμένων φιλοσοφικῶν προϋποθέσεων, αἱ ὁποῖαι ὀδηγοῦν εἰς ἐπιστημονικὰς προκαταλήψεις. Οὕτω ὁ καθαρῶς ἐμπειρικός χαρακτήρ τοῦ καθορισμοῦ τῶν θρησκευτοψυχολογικῶν δεδομένων ἀποβαίνει συχνὰ ἀδύνατος. Παράδειγμα εἶναι αὐτὸς ὁ *James*, ὁ ὁποῖος νοθεύει τὴν ἐμπειρίαν διὰ προϋποθέσεων εἰλημμένων ἐκ τῆς κοσμοθεωρίας του.

Ἐν Γερμανίᾳ ἀνεπτύχθη ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας ὡς ἐμπειρικός καὶ αὐστηρῶς ἐπιστημονικός κλάδος ἐκ τῆς λαοψυχολογίας, τῆς ὁποίας ἱδρυταὶ μὲν ἐγένοντο οἱ ἐσθαρτιανοὶ *Lazarus* καὶ *Steinthal*, τελειωτῆς δὲ ὁ *Wundt*, ὁ ὁποῖος, λαβὼν ἀφορμὴν ἐκ τῶν «Ἀρχῶν τῆς ἱστορίας τῆς γλώσσης» τοῦ *Paul*, περιώρισεν οὐσιωδῶς τὸ ὑποκείμενον αὐτῆς. Κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἀμερικανικὴν θρησκευτοψυχολογίαν ἐκδέχεται ὁ Γερμανὸς ψυχολόγος καὶ φιλόσοφος τὴν θρησκείαν ὡς ἐκ φύσεως λαοψυχολογικόν, ὃχι λοιπὸν ὡς πρόβλημα τῆς ἀτομικῆς ψυχολογίας.

Ἡ θρησκεία εἶναι, ὅπως ἡ γλῶσσα καὶ καὶ τὰ ἥθη, προϊὼν τοῦ ὁμαδικοῦ πνεύματος, ἀπόρροια τῆς συμβιώσεως τῶν ἀνθρώπων. Ὡς τοιοῦτον ὑπάγεται εἰς γενικὴν τινα νομοτέλειαν, ἡ ὁποία διέπει τὴν φύσιν αὐτῆς καὶ τὴν ἐξέλιξιν. Τὴν ἔρευναν τῆς νομοτελείας ταύτης ἔχει ὡς ἔργον ἡ λαοψυχολογία, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ μέρος τῆς καθόλου ψυχολογίας καὶ ἅμα τελεῖ εἰς σχέσιν καρποφόρου ἀλληλεξαρτήσεως πρὸς τὴν ἀτομικὴν ψυχολογίαν. Ἡ τελευταία αὕτη ἐρευνᾷ τὰ ψυχικὰ φαινόμενα τῆς καθ' ἕκαστον συνειδήσεως ὡς ἀτομικὰ δεδομένα ἐνῶ ἡ λαοψυχολογία ἐρευνᾷ ἀντιθέτως τὰ ψυχικὰ ἐκείνα γεγονότα, τὰ ὁποῖα εἶναι προϊόντα τῆς κοινωνικῆς συμβιώσεως. Καὶ ἡ μὲν ἀτομικὴ ψυχολογία χρησιμοποιοεῖ ὡς κατ' ἐξοχὴν μέθοδον ἐρεύνης τὸ πείραμα, ἡ δὲ λαοψυχολογία τὴν λαογραφικὴν σύγκρισιν καὶ τὴν παρατήρησιν τῶν προϊόντων τοῦ ὁμαδικοῦ βίου, τῶν ὁποίων ἡ ψυχολογικὴ ἐρμηνεία χρήζει τῆς συνδρομῆς τῆς αὐτοπαρατηρησίας. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν *Wundt*, ὁ ὁποῖος τὴν προσοχὴν του ἔτρεψε πρὸς τὰς πρωτογόνους μορφὰς τῆς θρησκείας, ἀνεζήτησαν νεώτεροι ἐρευνηταί, ὡς λ.χ. ὁ *H. Maier*, τὸ οἰκεῖον θρησκευτοψυχολογικὸν ὕλικόν καὶ ἐκ μᾶλλον ἐξειληγμένων, ἱστορικῶν θρησκευτῶν. Τοῦτο εὐνοεῖ, ὡς εἶναι φανερόν, τὴν μέθοδον τῆς ἀτομικῆς ψυχο-

λογίας, ἐπειδὴ ἐν ταῖς ἱστορικαῖς θρησκείαις τῶν πεπολιτισμένων λαῶν διακρίνονται τὰ ἄτομα ἐν τῇ ἰδιοτύπῳ αὐτῶν ὑφῆ ἀπὸ τοῦ συνόλου καὶ ἡ θρησκευτικότης των ἀσκεῖ ῥοπήν ἐπὶ τῆς ὁμαδικῆς θρησκείας. Ἡ μέθοδος αὕτη προάγεται ἔπειτα καὶ τελειοποιεῖται βαθμηδὸν διὰ τῆς ψυχολογίας τοῦ Külpere καὶ τῆς σχολῆς του καὶ γενικώτερον διὰ τῆς ψυχολογίας τοῦ ἀνωτέρου ψυχικοῦ βίου καθόλου, δείγματα τῆς ὁποίας πρὸκεινται καὶ ἐκ παλαιότερων ἐν μέρει χρόνων αἱ ψυχολογικαὶ ἐργασίαι τοῦ Ehrenfels περὶ τῶν ἀξιῶν, τοῦ Wundt περὶ τῆς ἠθικῆς, τοῦ Volkelt, τοῦ Lipps, τοῦ Külpere περὶ τῆς αἰσθητικῆς. Διὰ τῆς ἐργασίας τῶν ἀνδρῶν τούτων καθίστανται προσιτὰ εἰς τὴν ἔρευναν τὰ πολυπλοκώτερα καὶ μυχαίτερα βιώματα καὶ νοητικὰ φαινόμενα. Ἐκ τῆς σχολῆς τοῦ Külpere κατάγεται ὁ Girgensohn, ὁ ὁποῖος εἰσήγαγεν εἰς τὴν γερμανικὴν ψυχολογίαν τῆς θρησκείας τὴν πειραματικὴν μέθοδον, συνδυάσας αὐτὴν πρὸς τὴν συστηματικὴν αὐτοπαρατηρησίαν τῶν ὑποκειμένων τοῦ πειράματος. Ἐπὶ τὰ ἴχνη αὐτοῦ χωρῶν ὁ Gruenl ἀγωνίζεται, ὅπως ἐπιτύχῃ ὅσον τὸ δυνατόν μεγαλυτέραν ἀκρίβειαν διὰ τοῦ πειράματος κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῶν φυσικῶν ἐπισημῶν.

Πρὸς συμπλήρωσιν τῆς σκιαγραφίας ταύτης τῆς ἱστορίας τῆς θρησκευτο-ψυχολογικῆς ἐρεῦνης καὶ τῆς προσπαθείας αὐτῆς, ὅπως ἀποβῆ ἀκριβῆς καὶ αὐτοτελὴς ἐπιστήμη, εἶναι ἀνάγκη νὰ μνημονεύσωμεν ἐνταῦθα καὶ τὴν παθολογικὴν λεγομένην ψυχολογίαν τῆς θρησκείας. Ἦδη αἱ ἄκραι περιπτώσεις, τὰς ὁποίας φιλεῖ ὁ James, ἐφάπτονται ἐν πολλοῖς τοῦ παθολογικοῦ. Διότι ὁ ἀμερικανὸς ψυχολόγος, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸν ἰατρικὸν ὕλισμόν, ὁ ὁποῖος ἐνόμιζεν ὅτι ἠδύνατο νὰ ἀποδείξῃ ψευδαἰσθησὶν τὴν θρησκείαν διὰ τοῦ καθορισμοῦ νοσηρῶν συμπτωμάτων ἐκ τοῦ βίου ὑπερεχόντων ἐκπροσώπων αὐτῆς, ἦτο τῆς γνώμης ὅτι ἡ θρησκεία, ὡς πολύτιμον καὶ δικαιολογημένον φαινόμενον τοῦ ἀνθρωπίνου βίου, ἐμφανίζει τὴν ὑψίστην αὐτῆς τελείωσιν ἐν τῇ ψυχῇ ψυχοπαθῶν ἀνθρώπων, ὅπως συμβαίνει καὶ περὶ τὰ λοιπὰ πεδία τοῦ πνευματικοῦ βίου. Ἄλλ' ἡ μέθοδος αὕτη ἀνεπτύχθη κυρίως ἐν Γαλλίᾳ, καὶ δὴ τὸ μὲν ἐκ πνεύματος ἐχθρότητος πρὸς τὴν θρησκείαν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς θετικοκρατίας τοῦ Comte, τὸ δὲ ἐκ τῆς πεποιθήσεως ὅτι ἡ παθολογικὴ μέθοδος συντελεῖ εἰς τὴν διαφώτισιν τῶν ὁμαλῶν καὶ ὑγιῶν θρησκευτικῶν φαινομένων. Ὁ Ribot καὶ ἡ σχολὴ του ἠσχολήθη μετ' ἰδιάζοντος διαφέροντος περὶ τὴν ψυχολογίαν ταύτην τῆς θρησκείας. Καὶ εἰς μὲν τὸν ἰδρυτὴν τῆς σχολῆς ὀφείλει τις νὰ ἀναγνωρίσῃ ἐπαινετὴν προσπάθειαν πρὸς πλήρωσιν τοῦ αἰτήματος τῆς ἀντικειμενικότητος κατὰ τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν τῶν θρησκευτικῶν φαινομένων. Ἡ σχολὴ ὅμως αὐτοῦ δὲν ἔμεινεν ἐντελῶς πιστὴ εἰς τὴν ἀντικειμενικὴν καὶ ἀπροκατάληπτον ἔρευναν καὶ περιγραφὴν τῶν ἐμπειρικῶν δεδομένων. Τὰ φαινόμενα τοῦ μυστικισμοῦ ἰδίᾳ ἐπειράθη νὰ ἐρμηνεύσῃ ὡς αὐτὸ τοῦτο παθολογικὰ καὶ ἀνα-

γόμενα ὡς τοιαῦτα ὄχι εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ ψυχολόγου, ἀλλὰ τοῦ ψυχιάτρου. Ἡ μέθοδος αὕτη παρελήφθη ἔπειτα ὑπὸ τῶν Γερμανῶν, οἱ ὅποιοι σχετίζουσι πολὺ περισσότερον ἢ ὁ James τὰ φαινόμενα τοῦ θρησκευτικοῦ βίου πρὸς τὸ ὑποσυνειδήτου. Βεβαίως, ὡς παρατηρεῖ ὁ καθολικὸς Wunderle δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἀποκλειώμεν ἐκ τῶν προτέρων πᾶσαν ἀνεξαιρέτως ἐπὶ τοῦ ὑποσυνειδήτου στηριζομένην ἐρμηνείαν. Ἡ ἐνέργεια τῆς θείας χάριτος συνδέεται συχνὰ πρὸς ὑποσυνειδήτους καταστάσεις ἐν τισὶ φαινομένοις τοῦ θρησκευτικοῦ βίου, ὡς εἶναι λ. χ. αἱ ὀράσεις ἢ αἱ ἔμπνεύσεις. Ὑπάρχουσι ὁμοίως καὶ ἐνταῦθα ὄρια, τῶν ὁποίων ἡ ὑπέρβασις διασαλεύει τὸ κύρος καὶ τῆς θρησκείας καὶ τῆς ψυχολογικῆς ἐρεύνης αὐτῆς. Τὰ ὄρια ταῦτα ὑπερέβησαν πρὸ πάντων οἱ θρησκευτοψυχολόγοι ἐκεῖνοι, ὅσοι ἐφήρμοσαν ἀπεριορίστως τὴν ψυχανάλυσιν τοῦ Freud εἰς τὴν ψυχολογικὴν ἐρευναν τῆς θρησκείας. Ἡ ψυχανάλυσις ἐμφανίζει ἀναλογίας πρὸς τὸ ἔργον τῆς θρησκευτοψυχολογικῆς ἐρεύνης καθ' ὅσον ἐπιδιώκει καὶ αὐτὴ νὰ διεισδύσῃ εἰς τὰ μυκαίτατα βάθη τοῦ ψυχικοῦ βίου. Ὡς θρησκευτοψυχολογικὴ μέθοδος ἐξυπηρετεῖ τὴν θεολογίαν, συμβάλλουσα εἰς τὴν αἰτιώδη κατανόησιν τοῦ ψυχικοῦ βίου διὰ τῆς εἰσδύσεως εἰς τὴν ὑπὸ τὸ κατώφλιον τῆς συνειδήσεως περιοχὴν. Θρησκευτικαὶ ψευδαισθήσεις, θρησκευτικαὶ ἰδεοληψίαι, δαιμονοληψίαι, φαινόμενα ὡς ὁ χιλιασμός, ὑπάγονται εἰς τὴν σφαῖραν τῆς ψυχαναλυτικῆς ἐρεύνης, ὡς ἐξ ἄλλου ἢ εἰς ἀπωθήματα ὀφειλομένη ἀπιστία, ἢ νυμφοφάνια, ἢ κλεπτομανία κ. ἄ. Ἐντεῦθεν καταφαίνεται ἡ χρησιμότης αὐτῆς ὡς θεραπευτικῆς μεθόδου διὰ τὴν πρακτικὴν θεολογίαν καὶ διὰ τὴν θρησκευτικὴν καὶ ἠθικὴν ἀγωγὴν καὶ τὴν θεραπείαν τῶν ψυχῶν. Ἡ φυσικοκρατικὴ κοσμοθεωρία τοῦ Freud συνέβαλεν εἰς τὴν ἐπὶ μακρὸν ἄγνοιαν τῆς ψυχαναλύσεως ἐκ μέρους τῶν θεολόγων. Ἡ ἀναγωγή ἰδίᾳ τῆς γενέσεως καὶ τῆς παρουσίας μορφῆς τῆς θρησκείας εἰς ἀπωθήσεις τῆς γενετησίου ὀρμῆς, ὡς εἴθισται ἐν τῷ κύκλῳ τῶν ὀπαδῶν του, σημαίνει, διὰ νὰ μεταχειρισθῶμεν τὴν φράσιν τοῦ Wobbermin, αὐθαίρετον καὶ τὰ δεδομένα βιάζουσαν ἐξήγησιν ἐξ ἀναποδείκτων καὶ ἐκ τῶν προτέρων συγκεκριοτημένων ὑποθέσεων. ~~Σημαντικώτατος ἐκπρόσωπος τῆς ψυχαναλύσεως ἐν τῇ θρησκευτολογίᾳ ἀνεδείχθη ὁ Ἐλβετὸς πάστορ Pfister ὁ ὅποιος ἐπειράθη νὰ προαγάγῃ αὐτὴν διὰ τῆς εἰς τὴν ἐρευναν ἐφαρμογῆς τῶν ψυχαναλυτικῶν ἀρχῶν. Ὡς πρὸς τὴν παθολογικὴν γενικώτερον ἐκδοχὴν τοῦ θρησκευτικοῦ βίου σημειώτερον τὰ ἐξῆς :~~

Ἡ μεταξὺ ψυχικῶν καὶ σωματικῶν φαινομένων συνάρτησις καὶ ἡ ἐντεῦθεν ἀπορρέουσα ἐπίδρασις σωματικῶν καταστάσεων καὶ ἐπὶ τοῦ ἐνδομύχου θρησκευτικοῦ βίου, γεννᾷ μεθοριακά, κοινὰ προβλήματα μεταξὺ θεολογίας καὶ ἱστορίας. Ἡ ἱστορία τῶν θρησκευμάτων ἐξ ἄλλου περιλαμβάνει ἀπειρίαν ὑπεραισθητῶν ἐμπειριῶν, αἱ ὁποῖαι ἀποκαλύπτονται ὡς ψευδεῖς μορφαὶ θρησκευτικοῦ βιώματος. Διὰ τοὺς λόγους τούτους ἐστράφη ἡ ἐπι-

στήμη πρὸς τὴν ἔρευναν τῶν παθολογικῶν ἐκδηλώσεων τοῦ βιώματος ἐν τῇ περιοχῇ τῆς θρησκείας καὶ ἐπεξήγησε νὰ προσδιορίσῃ κριτήριον διακρίσεως μεταξὺ ὑγιоῦς καὶ νοσηροῦ θρησκευτικοῦ βίου, μεταξὺ γνησίων θρησκευτικῶν καὶ ψευδοθρησκευτικῶν φαινομένων. Ἡ ἔξακρίβωσις τοῦ κριτηρίου τούτου εἶναι κατὰ πρῶτον λόγον ἔργον τῆς ψυχιατρικῆς. Ἄλλ' ἢ μετ' αὐτῆς συνεργασία θεολόγων καὶ ψυχολόγων προσέκρουεν εἰς δυσχερείας. Πολλοὶ τῶν ψυχιάτρων ἐκήρυξαν τὴν θρησκείαν ὡς παθολογικὸν φαινόμενον, ἀνίκανοι νὰ διακρίνουν μεταξὺ θρησκευτικοῦ καὶ νοσηροῦ, διὰ τῆς ἐφαρμογῆς κλινικῶν κατηγοριῶν, οἷαι ἡ ψυχοπάθεια, ἡ ὑστερία, ἡ παράνοια, ἡ σχιζοφρένεια. Ἐστεροῦντο τῆς αἰσθήσεως τοῦ θρησκευτικοῦ, τῆς ἀντιστοίχου αὐτῶ συνειδήσεως, τῆς ἐσωτερικῆς σχέσεως πρὸς τὸ ἀντικείμενον τῆς θρησκείας. Ἡ ἀντίληψις αὕτη, ὅτι δηλαδὴ θρησκευτικὸς βίος καὶ θρησκευτικὸν βίωμα εἶναι παθολογικαὶ μορφαί, ἐπικρατεῖ ἀκόμη καὶ σήμερον εἰς τινὰς ψυχιατρικοὺς κύκλους. Ἄλλοι, ἐπιφυλακτικώτεροι, ἀποφεύγουν τὴν ταύτισιν ταύτην, ἀρκούμενοι εἰς τὴν διαπίστωσιν χαρακτηριστικῶν ἀναλογιῶν καὶ ὁμοιοτήτων. Ὑπάρχουν καὶ μερικοί, οἱ ὁποῖοι πειρῶνται νὰ προσδώσουν εἰς τὸ παθολογικὸν θετικὴν ἀξίαν, ἐξαίροντες αὐτὸ ὡς πηγὴν πάσης δημιουργίας ἐν τῇ θρησκευτικῇ προσωπικότητι. Ἡ μὴ ἱκανοποιητικὴ ἀπάντησις τῆς ψυχιατρικῆς εἰς τὰ ἐρωτήματα τῆς θρησκευτοψυχολογίας ᾗδήγησεν εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς ψυχοπαθολογίας τῆς θρησκείας εἰς αὐτοτελῆ κατεύθυνσιν ἐρεῦνης. Τὸ ἔργον αὐτῆς συνίσταται τὸ μὲν εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ νοσηροῦ θρησκευτικοῦ βίου τῆς ψυχῆς, ἡ ὁποία δὲν εἶναι βεβαίως δυνατὴ ἄνευ τῆς βοήθειας τῆς ψυχιατρικῆς, τὸ δὲ εἰς τὸν καθορισμὸν τῶν διαφορῶν, αἱ ὁποῖαι ὑφίστανται μεταξὺ τῆς ὑφῆς τοῦ νοσηροῦ καὶ τῆς ὑφῆς τοῦ ὑγιоῦς ψυχικοῦ βίου. Τοῦτο ὅμως δὲν εἶναι δυνατὸν ἄνευ τῆς μελέτης τῶν θρησκευτικῶν πηγῶν καὶ ἄνευ τῆς γνώσεως τῆς μορφολογίας τῆς ἱστορίας τῶν θρησκευμάτων. Ἐφ' ὅσον παραμελοῦνται ταῦτα ἡ ψυχοπαθολογία τῆς θρησκείας παραμένει ἐκτεθημένη εἰς δύο κινδύνους, εἰς τὴν ἐρασιτεχνίαν ἀφ' ἑνὸς καὶ εἰς τὴν μονομερῆ προσκόλλησιν εἰς ὠρισμένας θεωρίας ἀφ' ἑτέρου. Θεολόγοι ἀσχολούμενοι περὶ τὴν ψυχανάλυσιν δὲν κατώρθωσαν νὰ ἀποφύγουν τοὺς κινδύνους τούτους. Διέλαθεν αὐτοὺς ὅτι ἡ ψυχολογία τῶν κατατροχόμενων ἀπὸ ἀπωθήματα τῆς γενετησίου ὁρμῆς ἢ ἀπὸ συναισθημάτων μειονεκτικῆς κατωτερότητος δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἐπεκτείνεται εἰς ψυχολογίαν τοῦ ἀνθρώπου καθόλου.

(Συνεχίζεται)